

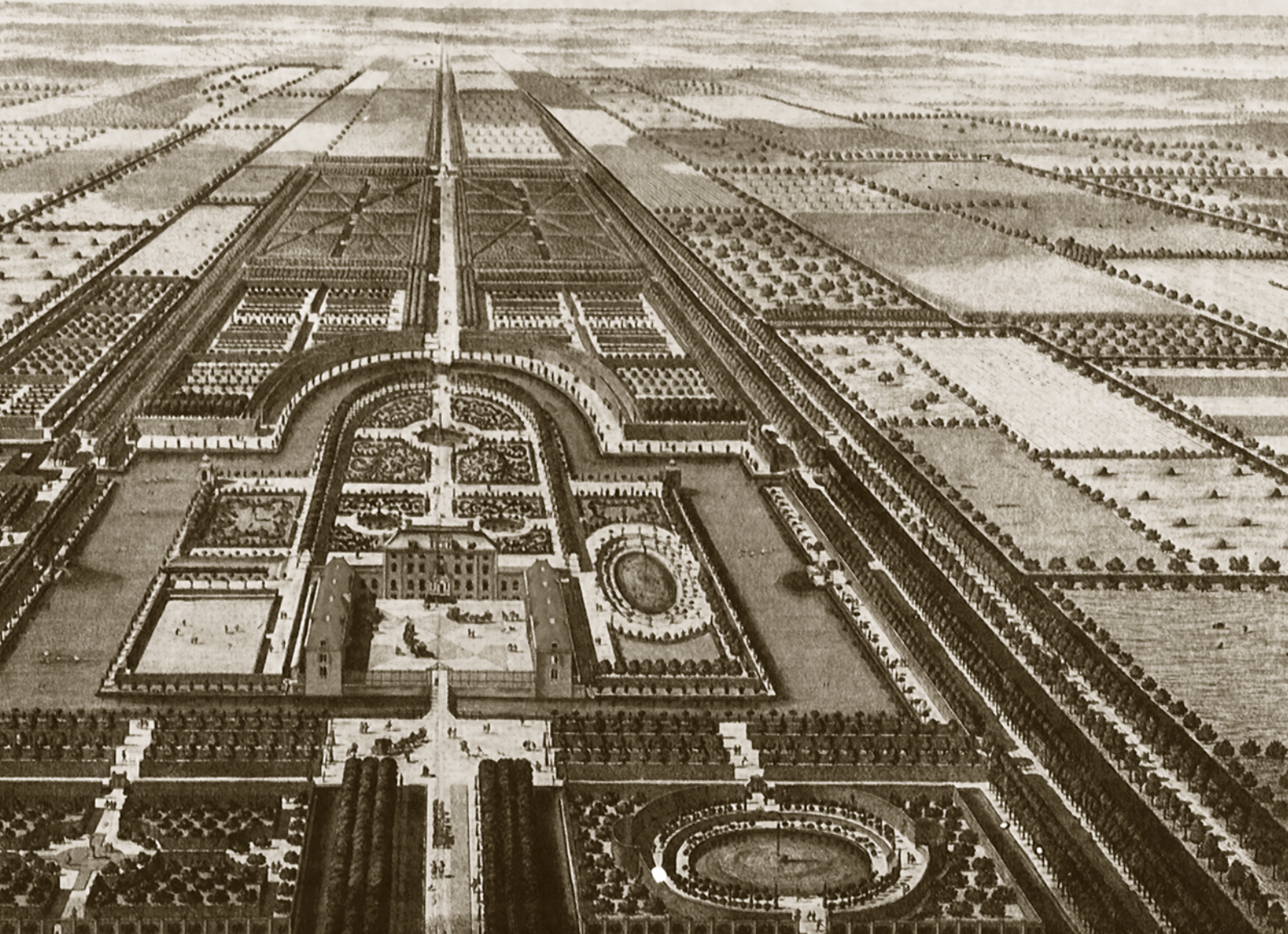
Levend Erfgoed

Jaargang 5

nummer 2, 2008

www.volkscultuur.nl

Vakblad voor public folklore & public history

Themanummer over landschap en (immaterieel) erfgoed

Landschap en geschiedenis

Landschap als erfgoed

Landschap en toerisme

Landschap en beleid

Landschap en museum

Het landschap als immaterieel erfgoed 4

De gebouwen van het ‘pauperparadijs’ Veenhuizen, een voormalig gevangenisdorp in Drenthe, ontleen hun waarde niet aan een bijzondere monumentale status, maar aan het feit dat de voorouders van één op de zestien Nederlanders er ooit ‘gezetten’ heeft. Deze geschiedenis wordt tot leven gebracht in het bijzondere boek van Suzanna Jansen, getiteld

Het Pauperparadijs. De provinciaal historicus van Drenthe Michiel Gerding gebruikt dit boek als een opstap voor een beschouwing waarin hij laat zien dat de historisch gegroeide omgeving zijn belang ontleent aan de geschiedenis. Het landschap is eerst en vooral het verhaal van mensen en krijgt dus pas zin en betekenis door het te bezien als *immaterieel* erfgoed.

Het landschap als ‘valse’ geschiedenis 10

Net als monumenten is ook het landschap het waard om te conserveren, als de plek waar mensen zich letterlijk ‘thuisvoelen’. Opvallend is, dat daarbij vooral wordt ingezet op de ‘belevingswaarde’, het ministerie van VROM nodigde bijvoorbeeld alle Nederlanders uit hun mooiste

uitzicht langs de snelweg uit te kiezen. De Amsterdamse historicus Rob van der Laarse laat zien dat dit toespitsen op de belevingswaarde teruggaat op oude gecanoniseerde beeldtradities die lang niet altijd recht doen aan de ‘echte’ geschiedenis van het landschap. Over het landschap als decor voor een nostalgisch dagje uit.

Gekidnapt door de literatuur

21

Engeland is het land van de kastelen, de uilen en de historische landhuizen.

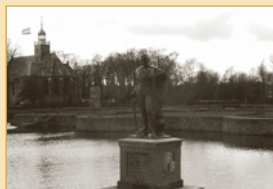
In haar Harry

Potterboeken sluit de Engelse schrijfster J.K. Rowling aan bij dit traditionele beeld. De immens populaire boeken-serie gaf een enorme impuls aan het cultuurtoerisme. Over 'magisch' erfgoed als vakantiebestemming.

De gemeentelijke worsteling met landschap en beleid

26

Geschiedenis heeft een enorme potentie. Voor toeristische vermarkting maar ook voor bewoners, die zich thuis willen voelen in hun historisch

gegroeide omgeving. Toch weten gemeentes hun beleid met betrekking tot het eigen culturele erfgoed vaak maar moeizaam vorm te geven. Historicus Frits David Zeiler beschrijft als casus het rijk aan historie aan de Noordhollandse kust gelegen kunstenaarsdorp Bergen. Het ontbreekt volgens hem aan een geschikt deugdelijk raamwerk, waardoor de gemeenten in feite met lege handen staan.

Behoud van cultuur- en natuurwaarden

30

Per 1 juli 2008 is de nieuwe wet op de ruimtelijke ordening in werking getreden. Naast enkele voordelen, zitten er ook enkele grote nadelen aan deze wet.

Willem Heijbroek geeft de

visie van de Bond Heemschut en maakt zich sterk voor het behoud van cultuur- en natuurwaarden in het landschap.

Landschap en museum

34

Als musea een toekomst willen hebben, dan zullen zij zich buiten de muren van het eigen gebouw moeten begeven. Over hoe je het dynamische landschap een plek kunt geven.

Inhoud

Geschiedenis van mensen Het landschap als immaterieel erfgoed Michiel Gerding	4
Panorama's op vroeger De culturele dynamiek van het landschap Rob van der Laarse	10
Op zoek naar Harry Potter 'Magisch' erfgoed als vakantiebestemming Rafke Engels	21
De slag om het Slot Hoe een kunstgemeente worstelt met zijn cultureel erfgoed Frits David Zeiler	26
Behoud van cultuur- en natuurwaarden De visie van Heemschut Willem Heijbroek	30
Boerenerfgoed Museale buitenkansen in het spoor van de Nieuwe Museologie Wim Hupperetz	34
Herinnering & Transformatie Verslag van de Internationale Triënnale Apeldoorn Frans Schouten	41

Het landschap als immaterieel erfgoed

Geschiedenis van mensen

Michiel Gerding
provinciaal
historicus van
Drenthe

In een persoonlijk getinte column betoogt de provinciaal historicus van Drenthe dat als landschap erfgoed is, het dan in de eerste plaats zijn betekenis ontleent aan het *immateriële* aspect. Voor zijn betoog neemt hij als uitgangspunt een recente publicatie van Suzanna Jansen over *Het Pauperparadijs* Veenhuizen. Het landschap als immaterieel erfgoed.

Op 25 mei 2008 heeft een in meerdere opzichten interessante dag plaatsgevonden in het Drentse Veenhuizen. Het was een landelijke voorouderdag die was georganiseerd door het Drents Archief in samenwerking met het Landelijk Gevangenis­museum.¹ Het initiatief van de dag was uitgegaan van Suzanna Jansen, de auteur van het prachtige boek *Het Pauperparadijs* dat zich voor een deel in Veenhuizen afspeelt. Vele aspecten van het erfgoed kwamen op die dag bij elkaar.

In de eerste plaats ging het om de plek, Veenhuizen. Veenhuizen is een plaats met een beladen naam. Al meer dan honderd jaar kent het minstens een drietal penitentiaire inrichtingen voor verschillende categorieën veroordeelden. Om die allemaal tot criminelen te bestempelen zou wat te ver gaan, maar de gedetineerden

in huidige gevangenis­
nissen Norger-
haven en

Esserheem kan men wel zo noemen. Groot Bankenbosch, ook een inrichting in Veenhuizen, ontvangt wat lichtere gevallen. Deze inrichting ontleent zijn bekendheid vooral aan een tijd dat dronken verkeersovertreders nog voor straf moesten brommen. Zoals cabaretier Frans Halsema ooit dichtte:

De poort van Bankenbos staat altijd gastvrij open
De poort van Bankenbos is breder dan je denkt
En als die poort zich sluit hoeft je niet meer te hopen
Dat daar de directeur een borrel voor je schenkt.

Erfgoed

Veenhuizen is tegenwoordig ook erfgoed. Het is een gevangenis­dorp vol monumenten met, naast de gevangenis­sen zelf, tal van gebouwen, voorzieningen

en woonhuizen voor het personeel en hun families en voor bijzondere activiteiten voor de gedetineerden. Sinds kort is Veenhuizen aangewezen als beschermd dorpsgezicht in het kader van de monumentenwet. Behalve de gebouwen wordt ook de bijbehorende orthogonale landschapstructuur een hoge erfgoed­waarde toegekend.²

De voorouderdag werd gehouden in het Landelijk Gevangenis­museum dat gevestigd is in het Tweede Gesticht, een gebouw dat dateert uit de periode vóór 1860, toen Veenhuizen nog een kolonie was in handen van de Maatschappij van Weldadigheid. Naast een heleboel dingen meer, wordt in het museum een beeld gegeven van de leefomstandigheden in de kolonie met behulp van kleding, eetgerei en andere spulletjes. Dit zou men de tweede laag, die van het roerend erfgoed kunnen noemen.

De derde laag kwam van het Drents Archief en was tweeledig. Tijdens de dag werd, door een afstammeling van een kolonist, tweede kamerlid Alexander Pechthold, een database in gebruik genomen waarin bezoekers van de website van het Drents Archief kunnen nagaan of hun voorouders ooit in Veenhuizen hebben gezeten. Volgens berekeningen van het CBS die Suzanna Jansen heeft laten maken is dat bij 1 op de 16 Nederlanders het geval geweest. In de publiciteit was handig op dat gegeven ingespeeld, zodat het wemelde van de tv-ploegen. Het Drents Archief had ook de originele stukken naar Veenhuizen gesleept, zodat de bezoekers in dikke folianten konden zien dat hun voorouder daadwerkelijk in het register was ingeschreven. De confrontatie met dit papieren erfgoed kreeg nog

Eén op de zestien Nederlanders heeft voorouders die ooit 'gezetten' hebben.

Negentiende-
eeuwse pro-
pagandaprent
waarin de
'weldadigheid'
van Kolonie
Willemsoord
wordt getoond.

een extra dimensie als er ook nog een foto van de voorouder aanwezig was. Gedurende enige tijd zijn er foto's gemaakt van landlopers en bedelaars die naar Veenhuizen werden opgezonden. Ook die berusten nu in het archief. Het is een zeldzaamheid dat de onderste lagen van de samenleving zo nadrukkelijk in beeld werden gebracht.

Ik was zelf op de dag aanwezig omdat de organisatie mij gevraagd had om een paar keer een korte lezing te geven, ik was er niet omdat mijn achternaam in de database voor komt. Helaas, zou ik bijna zeggen, want tijdens de gezellige drukte van de dag overviel mij het gevoel dat ik er eigenlijk niet bij hoorde. *You're in, or you're out*, en ik was duidelijk niet in. En dat is op zich weer een hele boeiende constatering. Het leek wel alsof mensen het gevoel hadden dat zij uit de kast konden komen. Waar in families en onder genealogen over het algemeen nogal besmuikt wordt gedaan als het om een dergelijke afstamming gaat (lees ook het boek van Jansen) ontstond hier een gevoel van saamhorigheid. Journalist en schrijver Frank Westerman, die zijn partner Suzanna vergezelde, was helemaal opgetogen toen hij een foto aantrof van een naamgenoot/voorouder.

Het gevoel van een gedeelde ervaring kwam het sterkst tot uitdrukking bij de voordracht van Suzanna Jansen zelf. Dit zou men de vierde, immateriële erfgoedlaag kunnen noemen. Wat mij betreft was het tevens de interessantste laag. Zij vertelde over haar boek, over de speurtocht naar haar voorouders, over het verleden dat in de familieverhalen verdrongen en verworpen was, over de confrontatie die zij zelf had moeten aangaan met de door haar gevonden onderzoeksresultaten. En iedereen zat op het puntje van de stoel, want dit was *hun* verhaal, dit was *hun* verleden. En daar kon geen monument, geen museum en geen archiefstuk tegenop.

Erfgoed en historisch belang

Ik kon geen beter bewijs vinden van mijn stelling dat het bij erfgoed uiteindelijk altijd gaat om het verhaal. In alle discussies over monumentenzorg, cultuurlandschappen, Belvedere projecten en andere ruimtelijke ordeningsvraagstukken wordt dat nog al eens vergeten. Hoewel er de laatste tijd wel meer rekening wordt gehouden met de context van objecten en structuren, staat het uiterlijk, de fysieke verschijningsvorm nog altijd voorop. Zelden wordt de vraag gesteld naar de historische betekenis of het belang voor een bepaalde ontwikkeling.

Het monumentendorp Veenhuizen is daar een goed voorbeeld van. Wat wij in Veenhuizen zien is in feite de versteende late negentiende eeuw. In de jaren na 1890 is er een grootscheeps bouwprogramma in Veenhuizen gerealiseerd met nieuwe inrichtingen, woningen voor het personeel, boerderijen en werkplaatsen waar de gedetineerden te werk werden gesteld en voorzieningen zoals een hospitaal en scholen voor de kinderen van de bewakers. De gebouwen weerspiegelen de maatschappelijke opvattingen van die tijd met een hiërarchie van woningen al naar gelang de ambtelijke status, en opschriften op de gebouwen die de gedetineerden toch goed moesten inprenten dat het leven geen lolletje was: *Bid en werk, Bitter en Zoet*.

Van de circa 75 jaar geschiedenis die Veenhuizen toen reeds achter de rug had, is veel minder bewaard gebleven. Het bovengenoemde Tweede Gesticht is daar het belangrijkste restant van. Veenhuizen is namelijk vanaf 1823 ontstaan als een van de koloniën van de Maatschappij voor Weldadigheid. En in die Maatschappij ligt naar mijn mening het werkelijke historische belang van Veenhuizen.

Armoede bestrijding

De Maatschappij van Weldadigheid is gesticht in 1818 ter bestrijding van de grote armoede die zich met name in de steden voordeed in het post-Napoleontische tijdperk. Het aantal bedelaars en te verdeling gelegde kinderen was hoog. De traditionele voor al kerkelijke armenzorg was niet in staat de nood adequaat te lenigen, laat staan dat zich economische perspectieven aandienden. In die omstandigheden ontwikkelde generaal Johannes van den Bosch een groots plan. Zijn doel was om landbouwkoloniën te stichten op woeste gronden en langs die weg paupers door ontginningen en landarbeid op te voeden tot arbeidzame leden van de samenleving die zichzelf konden redden en tegelijkertijd een bijdrage leveren aan 's Lands welvaren. Een even belangrijk neven doel was om de kinderen van de kolonisten door middel van onderwijs klaar te stomen voor de gewone maatschappij.

De vraag is waar Van den Bosch deze ideeën vandaan haalde. Ik heb daar al het nodige onderzoek naar gedaan en daarbij ook gezocht naar mogelijke buitenlandse voorbeelden, maar vooralsnog heb ik daar geen antwoord op gevonden. Ik heb de neiging hem hierin tamelijk uniek te achten. Stellig is hij door ideeën van de Verlichting aangeraakt, maar wie zijn geschriften leest, en die zijn zeer wijldopig, vindt

daar geen verwijzing naar inspiratiebronnen en voorbeelden. Ik denk dat een sterke idealistische motivatie bij hem gepaard ging met een grote praktische inslag. Hij was in ieder geval een 'Macher', iets dat vele utopisten en andere Verlichtingsdenkers ontbeerden.³ Het dichtst bij komt misschien nog Robert Owen die in het Schotse New Lanark aan het eind van de achttiende eeuw de textielfabrieken van zijn schoonvader overnam en de plek transformeerde tot

een modeldorp met adequate huisvesting voor de arbeiders en

onderwijs voor de kinderen.⁴ Maar zij moesten wel ook lange uren in de fabriek werken. Het was een puur commerciële onderneming, die wel uit idealisme de fabrieksbevolking menswaardige omstandigheden bood, maar niet zoals Van den Bosch, het doel had om paupers te heropvoeden tot zelfredzame burgers.

De Maatschappij van Weldadigheid stichtte koloniën in Frederiksoord, Ommerschans en Veenhuizen. Op aandrang van koning Willem I werd door Van den Bosch tevens een Zuid-Nederlandse pendant gesticht in het Vlaamse Wortel en Merksplas. Er werd onderscheid gemaakt in vrije en onvrije koloniën. Waren de vrije koloniën vooral bedoeld voor gezinnen die tot het pauperdom vervallen waren, maar met een zetje in de rug tot zelfstandigheid zouden moeten komen, de onvrije koloniën moesten het hoofd bieden aan het grote leger van bedelaars en wezen van de vroeg negentiende eeuw.

Staalkaart van de sociale geschiedenis

Het voert hier te ver om uitgebreid in te gaan op de geschiedenis van de Maatschappij van Weldadigheid, vast staat wel dat deze een essentieel hoofdstuk vormt in de sociale geschiedenis van de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw.⁵ De Maatschappij biedt zicht op het vraagstuk van de armoedebestrijding, op het historiografisch zwaar onderbelichte thema van de bedelarij en landloperij, op de ontwikkeling van het gevangeniswezen, op de opvoeding van gezinnen, op de positie van wezen en vondelingen, op de omgang met ouderen, op de ontwikkeling van de gezondheidszorg, en – iets heel anders – op de ontginningen van woeste gronden.⁶ Uit de geschiedenis van de Maatschappij van Weldadigheid kunnen wij de veranderingen aflezen in opvattingen over filantropie, het streven naar zieleheil (van weldoener en pauper), over de verhouding tussen medelievendheid en welbegrepen eigenbelang, mededogen en angst voor sociale onrust, maar

Veenhuizen biedt een staalkaart van de sociale geschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw.

ook over de flinterdunne lijn tussen zelfredzaamheid en armoede.

Het zijn stuk voor stuk echte historische, of zo men wel immateriële onderwerpen die maar voor een klein deel hun weerslag hebben gekregen in een materiële vorm, in landschap, gebouw en voorwerp. Wij moeten ons niet fixeren op die tastbare representaties, maar zoeken naar dat achterliggende verhaal. Dat is altijd gelaagder, complexer, genuanceerder, tegenstrijdiger, relatiever dan die gestolde momenten in tijd en ruimte.

Dat besef heeft ook ten grondslag gelegen aan de bundel *Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte* die het Nederlands Agronomisch Historisch Instituut (NAHI) onder mijn redactie heeft uitgebracht in 2003 om vanuit de agrarische geschiedenis theoretische reflecties te bieden op de uitgangspunten van het Belvedere beleid en de pretenties daarvan.⁷ Anton Schuurman van de leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis van de Wageningen Universiteit, die het centrale essay in de bundel heeft verzorgd, heeft hierover ook al in *Levend Erfgoed* gepubliceerd.⁸ Na het verschijnen van de bundel is het oorverdovend stil gebleven vanuit de reguliere Belvedere domeinen. Voor een deel zal dat wel aan ons hebben gelegen en heeft het NAHI zich niet genoeg ingevocht tussen de historisch-geografen, archeologen, kunsthistorici en planologen, het zal ook zeker te maken hebben gehad met hun ongemakkelijkheid ten opzichte van onze benadering: te relaterend en te complex. Men is op zoek naar

gemakkelijke antwoorden.

Cultuurhistorisch

waardevol? Ja? Behouden? Ja? Ontwikkelen? Hoe? Klaar! Ik begrijp die houding wel. Ik zit in een erfgoedhuis dat dagelijks met dit soort vraagstukken wordt geconfronteerd en voortdurend moet opboksen tegen over-ambitieuze wethouders, begerige projectontwikkelaars en gretige ruimtelijke ordenaars.

Nieuwe Weldadigheid

Zowel voor Frederiksoord als voor Veenhuizen is een Belvedere project uitgevoerd waarin de 'kernkwarteit' zijn benoemd en een 'ontwikkelingsvisie' is ontvouwd.⁹ Bij die beide projecten ben ik als adviseur betrokken geweest. Ik kan mij grotendeel vinden in de resultaten. En het was soms buitengewoon inspirerend om samen met stedenbouwkundigen en (landschaps)architecten te brainstormen over mogelijke ontwikkelingsrichtingen. Ik heb getracht om vooral mijn historische dimensie in die discussie in

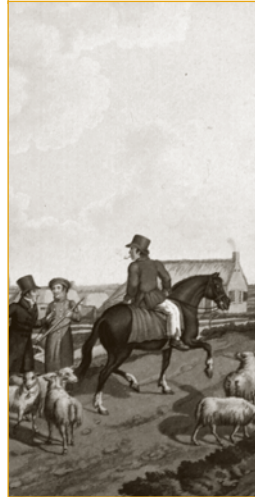
te brengen. Onder andere door voor te stellen om het begrip 'nieuwe weldadigheid' te introduceren, vanuit het besef dat er in die oude Maatschappij van Weldadigheid veel principes vervat zitten die in een nieuwe context nog steeds zeer valide kunnen zijn. Principes van zorgzaamheid bijvoorbeeld.

Frederiksoord en het gebied eromheen, op de grens van Zuidwest-Drenthe en Friesland, behoort toe aan de nog altijd bestaande Maatschappij van Weldadigheid. U kunt er alleen geen lid meer van worden zoals in de jaren twintig van de negentiende eeuw massaal het geval was (nog zo'n bijzonder kenmerk van de Maatschappij, vergelijk ook de Maatschappij tot Nut van het Algemeen). Veenhuizen heeft een andere ontwikkeling doorgemaakt. Financiële problemen hebben de Maatschappij gedwongen afstand te doen van die kolonie. In 1859 werd Veenhuizen overgedragen aan het Rijk en toen het terrein in 1875 onder verantwoordelijkheid kwam van het Ministerie van Justitie, ontwikkelde het zich als strafinrichting. In 1886 werd het Wetboek van Strafrecht ingevoerd en werd een einde gemaakt aan de mogelijkheid tot vrijwillige plaatsing. De drie gestichten werden rijkswerkinrichtingen die waren bestemd voor mannen die na een gerechtelijke veroordeling geplaatst werden in Veenhuizen. Weliswaar behoorden de inrichtingen tot het gevangeniswezen, maar in een belangrijk opzicht weken zij af van de huizen van bewaring en de strafgevangenen. Net als vroeger ten tijde van de Maatschappij werden de veroordeelden onder een gemeenschapsregime

geplaatst. Het geheel van voorschriften, geboden en verboden was

gebaseerd op gezamenlijk werken, eten en recreëren. Cellulaire afzondering was er niet. Veenhuizen was bestemd voor mannen die werden veroordeeld wegens bedelarij en landloperij. Volgens het Wetboek waren dat overtredingen en geen misdrijven. Straffe arbeidsdiscipline moest de zwerver genezen van zijn luiheid. Veelzeggend is het dan ook dat niet gesproken werd van gedetineerden maar van *verpleegden*.¹⁰

De wijziging van functies had grote gevolgen voor het gebouwde bestand. Tussen 1884 en 1914 werden door de opeenvolgende ingenieur-architecten der gevangenen en rechtsgebouwen J.F. Metzelaar en W.C. Metzelaar vele nieuwe gestichtsgebouwen, dienstgebouwen en dienstwoningen ontworpen, die overigens voor een belangrijk deel door de verpleegden zelf werden gebouwd. Vader en zoon Metzelaar maakten gebruik van de neorenaissancestijl en

neogotische stijl. Deze stijlen waren uitermate geschikt om de hiërarchische betekenis van het gebouw tot uiting te brengen.¹¹ Dat is wat wij nu zien.

Hoe maakbaar de mens

Wat wij *niet* zien is dat er lange tijd sprake is geweest van een hoog recidivecijfer. Dat werd veroorzaakt door wat wel het ‘totale institutie syndroom’ is genoemd. Het gemeenschapsregime kon gemakkelijk leiden tot het verlies van identiteit en het uiteindelijk zich verzoenen met en welbevinden in de totale institutie. Vele ‘opgezonden’ landlopers voelden zich thuis in Veenhuizen, ook omdat zij binnen de kolonie veel bewegingsvrijheid genoten en het een veilige haven bood voor velen die het in de maatschappij daarbuiten niet redden, zoals keer op keer weer bleek. Opzending naar Veenhuizen was mogelijk voor zes maanden tot twee jaar. Daarna stond men weer op straat. Veelal slechts voor korte tijd. Het geld dat men bij ontslag meekreeg werd in rap tempo gependend aan drank en vrouwen. Daarna was het voor de ervaren vagebond zaak om zo’n overtreding te plegen op die plek, dat men verzekerd was van een geschikte rechter en een goede afspraak over de opzendingstermijn. Er zijn verpleegden geweest die op die manier wel 26 keer of meer zijn opgezonden.¹²

Met alle veranderingen die zich in de loop van de tijd hebben voorgedaan in het gevangeniswezen, zijn twee principes in Veenhuizen steeds overeind gebleven, het gemeenschapsregime en de arbeid ter resocialisatie. Beide gaan regelrecht terug op de Maatschappij van Weldadigheid. En dat geldt eveneens voor het gebouw zelf. De oorspronkelijke gestichten van de Maatschappij hadden een carrévorm met binnenin een grote binnenplaats met gras en bomen. Dat principe is ook toegepast op de rijkswerkinrichting Veenhuizen II uit de tijd van Metzelaar, die later omgedoopt werd tot Esserheem. Met alle verbouwingen door de tijd heen is het uitgangspunt van een voorgebouw met drie vleugels om een grote open ruimte in het midden gehandhaafd. In tegenstelling tot de oude koepelgevangenissen en nieuwe utilitaire cachots beschikt Esserheem daarom nog altijd over een grote groene long, een ‘penitentiër woonerf’.

Al bijna 200 jaar lang doet men verwoede pogingen om de mens hier maakbaar te maken. Met niet al te groot succes. Maar daar gaat het wel om. Veenhuizen, de Maatschappij van Weldadigheid is niet een geschiedenis van landschap en gebouwen maar een geschiedenis van mensen. Uiteindelijk zijn het boeken als het *Pauperparadijs* die het meeste recht doen aan de werkelijke betekenis van Veenhuizen. En

dat is voor een historicus eigenlijk wel een troostrijke gedachte.

Noten

- 1 Frans Schouten, ‘Hollands Siberië. Verslag van de Monumentendag 2008 in Veenhuizen’, in: *Levend Erfgoed. Vakblad voor public folklore & public history* 5 (2008) nr. 1, 28-29.
- 2 KuiperCompagnons, *Kwaliteitenboek* (Veenhuizen 2005).
- 3 J.J. Westendorp Boerma, *Johannes van den Bosch als sociaal hervormer, de maatschappij van weldadigheid* (Groningen 1927).
- 4 G.D.H. Dole, *The life of Robert Owen* (Londen 1995).
- 5 Zie: R. Berends e.a., *Arbeid ter disciplineren en bestraffing. Veenhuizen als onvrije kolonie van de tMaatschappij van Weldadigheid 1823-1859* (Zutphen 1984); C.A. Kloosterhuis, *De bevolking van de Vrije Kolonies der Maatschappij van Weldadigheid* (Zutphen 1981), H.G. Roelfsema, *De Gezondheidszorg in de Noord-Nederlandse koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid tussen 1818 en 1859* (Proefschrift Universiteit Groningen 2006).
- 6 Voor dit laatste, J.D. Dorgelo, *De kolonies van de Maatschappij van Weldadigheid (1818-1959): een landbouwkundig en sociaal-economisch experiment* (Assen 1964).
- 7 M.A.W. Gerding (redactie), *Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte* (Groningen/Wageningen 2003).
- 8 Anton Schuurman, ‘Belvedere en geschiedenis. De rol van de geschiedwetenschap’, in: *Levend Erfgoed. Vakblad voor public folklore & public history* 1 (2004) nr. 1, 11-15.
- 9 Ingenieursadviesbureau Oranjewoud, *Een monument in beweging. Visie op het behoud en ontwikkeling van het historisch erf- en gedachtegoed van de Maatschappij van Weldadigheid* (2005).
- 10 G.E. de Vries, *Honderd jaar gemeenschapszin in Esserheem Veenhuizen 1895-1995* (Arnhem 1995).
- 11 A. van der Woud e.a., *Veenhuizen, een erfenis voor de toekomst* (Groningen 1994).
- 12 De Vries, *Esserheem*

Een jaar lang Levend Erfgoed voor maar € 19,—

Levend Erfgoed is hét vakblad voor de hele erfgoedsector, waarin gereflecteerd wordt op publieksgerichte activiteiten van erfgoedinstellingen.

Neem nu een abonnement!

Naam:

Straat:

Postcode:

Woonplaats:

Telefoon:

Datum:

Handtekening:

Word nu abonnee en u krijgt een welkomstgeschenk.

Stuur deze bon naar: Nederlands Centrum voor Volkscultuur, Postbus 13113, 3507 LC Utrecht
(tel: 030 – 276 02 44, e-mail: ncv@volkscultuur.nl)

Panorama's op vroeger

Rob van der Laarse
universitair
hoofddocent
Erfgoedstudies
Universiteit
Amsterdam

Uitgangspunt van beleid is dat landschappen met een cultuurhistorische waarde op één of andere manier bewaard moeten blijven. Maar wat conserveer je eigenlijk? Zijn landschappen vanwege hun historische dynamiek wel terug te brengen tot een gecanoniseerde vorm van 'cultuurhistorie'? Enkele kritische kanttekeningen van een historicus.

Landschappen zijn ijkpunten van persoonlijke identiteit en nationale herinnering. Duitsland heeft zijn wouden, Zwitserland het Alpenschoon, Italië zijn Toscaans arcadië, terwijl in Engeland de landschapstuin als natuurlijk embleem van de natie is opgevat. Ook Nederland, dat vermoedelijk wel de grootste tuindichtheid van Europa heeft gekend, heeft zijn vaderlands cultuurlandschap. Want het land van dominees en kooplieden is bovenal een land van tui-
niers, zoals al
ten tijde van de
Republiek treffend
werd verbeeld met

*Het landschap is een buitengewoon krachtige
betekenisdrager.*

de metafoor van de Hollandse tuin. In deze bijdrage wil ik laten zien dat alle landschappen 'historisch' zijn, en daardoor niet te reduceren tot de karakteristieken van de gecanoniseerde 'cultuurhistorie' die er door hedendaagse ontwerpers, ontwikkelaars en beleidsmakers aan worden toegekend. Deze 'makers' van het landschap staan in een lange beeldtraditie. In het onderstaande wil ik laten zien hoe uit de zeventiende-eeuwse tuinkunstpolitiek en de negentiende-eeuwse landschapsesthetiek, het hedendaagse, of zo men wil postmoderne, belevingsparadigma is ontstaan. Daarmee kan deze bijdrage worden gelezen een 'politieke' doordenking van onze hedendaagse interpretaties en (re) presentaties van de ruimte als erfgoed.

Het verdwijnlandschap als betekenisdrager

Hoewel wij geneigd zijn om landschappen te beschouwen als decor, zijn het juist buitengewoon krachtige betekenisdragers. Wie in een jaarlijks terugkerend vakantieritueel over de 'Route du Soleil' van Parijs naar het zuiden rijdt zal bekend zijn met de

borden in warme aardetinten langs de Franse tolwegen. Met enkele geabstraheerde symbolen in de vorm van wat fruit, een gebouw of een berg, attenderen ze ons op de wijngaarden van Bourgondië, de Kathedraal van Reims en de Mont Sainte Victoire die we met een gemiddelde snelheid van 130 kilometer per uur passeren. Welke boodschap dragen deze 'tekens' uit? Anders dan men misschien zou verwachten leiden ze ons niet als wegwijzers naar deze
iconische bestem-
mingen, maar lei-
den ze ons eerder
af van wat *niet*

gezien mag worden: de snelwegcorridors van kantoorparken, varkensschuren, en *shopping malls*. Als associatieve *markers* van het goede, landelijke leven (de Bourgondische wijn), oude christelijke waarden (de gotiek) of de topografische canon van de moderne kunsten (Cézanne) sturen ze ons dwars door 'het museum Frankrijk'. Frankrijk openbaart zich zo als een historisch landschap, veel ouder dan de weg waarover we rijden - en die er dan ook in essentie geen deel van uitmaakt. Rijdend naar de zon worden we ongemerkt vertrouwd gemaakt met een landschap van herinneringen.¹

Het is een recept dat zich leent tot algemene navolging, zoals mag blijken uit de actie 'kies je eigen panorama' van minister Cramer van afgelopen zomer. Ter voorbereiding van de *Structuurvisie Snelwegpanorama's* riep het ministerie van VROM autorijdend Nederland op om hun mooiste uitzicht langs de snelweg uit te kiezen. Wat men ook mag denken van deze 'burgerconsultatie', evenals in Frankrijk zal het de verrommeling langs de snelwegen niet tegengaan. De 'actie' illustreert echter wel

een paradigmatische omslag van bescherming naar beleving in het nationale erfgoedbeleid. De met de *Nota Belvedere* in 1999 geïntroduceerde gedachte van ‘behoud door ontwikkeling’ is met deze democratisering van de smaak geheel onttrokken aan elke vorm van deskundigheid. Maar duidelijk is ook dat de inrichting van het landschap de burger niet koud laat. De beleving gaat niet gepaard met een roep omDisneyficering, maar draait in essentie om een *authenticiteit*beleving. De meeste van de bijna 1185 respondenten vonden dat de rijksoverheid moest waken voor de bescherming van het ‘open landschap’ – bos, heide en het afwisselende boerenlandschap – tegen ‘verlies van het eigen karakter van Nederland’.²

‘Voorkeursgebieden’

Aan landschappen worden vele betekenissen toegekend, maar de idee van het eigene, van het landschap als nationaal erfgoed, is misschien wel een der taaiste erfenissen van de Romantiek.³ De schrijver Willem van Toorn heeft het landschap ‘het prentenboek van ons geheugen’ genoemd.⁴ Maar hoe ‘leest’ men een dergelijk prentenboek? Hoe kunnen we als door de overheid geconsulteerde burgers ‘mooie plekjes’ kiezen zonder dat we er strikt genomen deel van uit maken? Uit bovengenoemd rapport *Snelwegpanorama’s* van 2008 blijkt immers dat naast de vertrouwde plekjes de door burgers genoemde ‘voorkeursgebieden’ soms (ver) verwijderd zijn van hun eigen leefomgeving. Kortom, wat zien we eigenlijk voor ‘nationaals’ wanneer we vanuit het raampje van de trein of de auto naar buiten staren?

De autoweg is slechts de jongste corridor van waaruit reizigers naar het landschap kijken. Vóór de aanleg van spoorwegen en snelwegen gold het Hollandse trekvaartensysteem als Europa’s meest geavanceerde vervoersnetwerk, geavanceerder dan de postkoets waarmee men zich

elders moest behelpen. Reizigers konden vaak meermalen per dag op geregelde tijden tegen vaste tarieven de voornaamste plaatsen aandoen, steden zowel als dorpen en buitenplaatsen. Maar de trekvaart werd niet alleen geroemd om zijn efficiency. Evenals de moderne snelwegen boden ze een onverwachtse blik op het land. Buitenlandse reizigers verbaasden zich erover dat men varende over de kanalen *vanuit de hoogte* kon genieten van een wijds uitzicht over de polders achter de dijken. De Duitse Hollandreiziger George Forster merkte in zijn journaal van 1790 op

De toeristische visie op onze ‘karakteristieke nationale landschappen’ is inmiddels zo vertrouwd geworden dat we niet zien hoe vreemd ze eigenlijk is.

dat de trekschuit waarmee hij van Haarlem naar Leiden voer hiertoe zelfs was voorzien van een spiegelte.⁵ Zo kon men genieten van het ‘exotische’ schouwspel van een Hollands polderlandschap met zijn Ruisdaelse luchten, koebeesten en een enkele Potterstier, als betrof het een levend landschapsschilderij.

Strikt genomen waren deze voorbijtrekkende panorama’s geen herinneringslandschap. Wat reizigers herkenden in dit Hollandse ‘prentenboek’ was de beeldtaal van de zeventiende-eeuwse genreschilderkunst. De in klederdracht gestoken bewoners schenen zo uit het tableau vivant der Gouden Eeuw te zijn gestapt – een hedendaags ontmoeting met het verleden die natuurlijk in buitenlandse ogen ook de sensatie van het vreemde bezat. Zo zag de Engelse schilder Joshua Reynolds, op ‘artistic expedition’ in het land van Rembrandt in 1781, in het bontgekleurde barokdorpje Broek in Waterland met zijn strak geschoren tuintjes en meisjes met kapjes een betoverende Arabische scène. Ook de excentrieke Lord Beckford of Fonthill, een van de schatrijke gangmakers van de Engelse Gothic Revival, viel rond die tijd in deze omgeving voor de exotische charme van het moerassige Waterland, vol bontvee boven de ochtendnevel, waar men zich in de streken van Kanton of Ning Po waande.⁶ Henry Havard werd nog een eeuw later wereldberoemd met zijn pittoreske constructie van een ongerepte Zuiderzeecultuur waar de tijd in de ‘dode stadjes’ sinds de zeventiende eeuw had stilgestaan.⁷ In zijn voetspoor traden rondom 1900 Franse, Pruisische en Amerikaanse kunstenaars en reizigers die in Marken, Volendam of Hindeloopen de clichés van Hollandse properheid, zuinigheid, verdraagzaamheid en gezelligheid ontdekten; stereotypen die door afbeeldingen werden ‘ingeprent’ en door touroperators als een probaat middel tegen ‘neurasthenie’ of

‘American nervousness’ werden aangeprezen.⁸

De mooie plekjes van ‘kies je panorama’ tonen hoezeer we inmiddels ook zelf in dit levende prentenboek zijn ingeburgerd. De stops van de ‘Grand Holland Tour’ zijn onze ‘voorkeursgebieden’ geworden – en zo ze het nog niet zijn, dan weegt het toeristisch-economisch argument veel zwaarder dan het culturele wanneer het gaat om hun behoud.⁹ Deze toeristische visie op onze ‘karakteristieke nationale landschappen’ is inmiddels zo vertrouwd geworden dat we niet zien hoe vreemd ze eigenlijk is. De buitenlandse tijdreizigers hebben ons bewustzijn gekoloniseerd, zodat hun *Fremdbilder*

onze *Selbstbilder* zijn geworden. We kijken naar ons eigen landschap met de blik van de kunstenaar, op zoek naar 'plaatjes'. Het door hedendaagse schrijvers als Van Toorn of Koos van Zomeren verheerlijkte natuurschoon van de Betuwe of het groene hart, heel de natuurbeschermingsmythe van Holland-Waterland, en de politieke metafoor van het polderland, recyclen keer op keer deze gecanoniseerde beeldtraditie van het Hollandse kijkdooislandschap.

Verdwijndiscours

Hoe is dit in zijn werk gegaan? Wat verklaart ónze identificering met een wereld die allang verdwenen is?¹⁰ Zoals alle dingen zijn ook landschappen onderworpen aan de wet van het verdwijndiscours. Door schaalvergroting of smaakverandering nutteloos, overbodig of onaantrekkelijk geworden, kunnen ze echter in het geheugen worden teruggeroepen wanneer hun groeiende zeldzaamheidswaarde een herinnering aan vroeger oproept. Het oorspronkelijke ding, het gebruiksgoed, is dan al decor geworden. Maar juist daardoor, als een onverwachts en onbegrepen relict uit het verleden, wordt het door zijn *anders* zijn waard gevonden om beschermd te worden. Alles van waarde is daarom *niet* weerloos. Wanneer het landschap van gebruiksgoed verandert in erfgoed impliceert dit dát het bedreigd wordt, want wat bedreigd wordt roept bescherming op. Onverschilligheid en vandalisme liggen daarom aan

de wieg van het erfgoedvertoog. Ik noem slechts Abbé Grégoire's redes tegen het revolutionaire 'vandalisme' van 1789, André Malraux' oproep in 1936 tot de actieve herschepping van Europa's 'patrimoine historique et culturelle' in de strijd tegen het totalitarisme, of in ons land Victor de Stuers' pamflet *Holland op zijn smalst* (1870) en Geurt Brinkgreve's *Alarm in Amsterdam of het lot der oude binnensteden* (1956). De ontvolkte boerenlandschappen van Frankrijk of Toscane behoren inmiddels tot Europa's meest bezochte cultuurlandschappen, en ook de Nederlandse snelwegpanorama's worden naar we zagen hoog gewaardeerd als *verdwijnlandschap*. Gealarmeerd door de profeten van de klimaatverandering zijn we in onze tijd misschien nog wel meer dan ooit doordrongen van de vijf-voor-twaalf-gedachte, en juist daardoor zullen de mooie plekjes steeds hoger op de politieke agenda komen te staan.

Verdwijnlandschappen leiden ook in overdrachtelijke zin een taai bestaan. Juist het landschap van de Verkade-albums van Jac P.Thijse, uit de tijd dat Nederland op zijn mooist was, is ná de beëindiging van zijn economische levensloop met succes vermarkt tot culturele handelswaar. Het iconische landschap van klompen, kaas, molens en tulpen, het land van Frau Antje, is ons commerciële beeldmerk geworden. Meer dan alle architectonische hoogstandjes van de Kop van Zuid of de Zuidas bij elkaar blijkt

Egbert van Drielst (1745-1818) was één van de eerste Hollandse kunstenaars die zich door het landschap liet inspireren. Op dit schilderij portretteerde hij het landgoed Elswout bij Haarlem.

dit onze voornaamste troefkaart in de internationale competitie om industriële vestigingsplaatsfactoren. We doen er dan ook goed aan om te bedenken dat het hedendaagse erfgoeddiscours in sterke mate is geworteld in het maakbaarheidsideaal. Critici van de erfgoedsector die bang zijn dat het land op slot gaat en onder de kaasstolp verandert in een doods museum, gaan voorbij aan de dynamiek van het verschijnsel. Bedreigde productielandschappen worden door onze dirigenten van de herinnering meer dan ooit gerevitaliseerd tot *moderne* beleavings- en consumptielandschappen. Van de boerderette tot Brandevoort, van de Westergasfabriek tot de Leidse Rijn, en van de zoveelste restauratie van het Muiderslot tot de tuinen van Het Loo, fabriceren we steeds weer nieuwe hedendaagse verledens. Want landschappen zijn geen buiten ons zelf geplaatste objecten waaraan we essentiële kenmerken of karakteristieken kunnen afmeten; *landscapes* zijn *mindscapes* waaraan door ons als gebruikers en beschouwers steeds weer eigen betekenissen worden toegekend.

Landschappen zijn echter niet alleen *denkbeeldig* maar ook *voorbeeldig*. Wie zien ze niet alleen door de bril van deze betekenislagen, maar ze materialiseren zich óók tot een fysieke werkelijkheid door letterlijk te worden 'waargemaakt'. Landschappen zijn in die zin historisch gegroeid, zij het zelden langs de lijnen der geleidelijkheid, zoals de folkloristische speurders naar eeuwenoude tradities meenden, maar veeleer door een opeenstapeling van breuken en cesuren. We zijn er nog dage-

lijks getuige van hoe soms hele tijd-lagen verdwijnen en 'terug' transformeren tot oerna-

tuur. Ook in het verleden was dit het geval. Zo ging de Veluwe eens door voor een van Europa's voornaamste ijzerwingebieden, ontstonden de Drentse heiden in de Gouden Eeuw uit de turfindustrie, en boden de regenwouden van het Amazonegebied ooit plaats aan dichtbevolkte Indianensteden. Onze onuitroeibare illusie van bedreigde ongerepte wildernissen heeft dan ook veel te maken met het feit dat landschappen géén natuurlijke organismen zijn, maar producten van menselijke interventie – ongeacht of het gaat om economische productielandschappen, toeristische consumptielandschappen of ecologische reservaten. Als culturele constructies ontstaan ze in een strijd om betekenisgeving. Landschappen zijn, met andere woorden, temporale uitkomsten van verschillende, vaak botsende betekenisscenario's.

Het beleavingslandschap

In de huidige 'commodification of the past' tekent zich naar mijn mening een ver van de historische werkelijkheid verwijderde visie op historische landschappen af. De botsende blikken op het landschap schiepen in voorgaande eeuwen een opeenstapeling van scenario's die in navolging van Kopytoff door Jan Kolen en anderen zo treffend met de metafoor van de biografie van het landschap is samengevat.¹¹ Toch is in de hedendaagse toepassing van dit begrip in het Nederlandse belvederebeleid een belangrijk aspect van die gedachte verloren gegaan. Want de biografie verwijst niet alleen naar historische continuïteit, maar evenzeer naar dissonanties en cesuren, naar *andere* landschappen die zich vaak als een palimpsest onder het maaiveld aftekenen. Het verdwenen landschap is als historisch landschap niet eenvoudig terug te roepen. Het is een vreemd land, principieel anders dan het onze, waarnaar men hooguit kan verwijzen. Dat verklaart ongetwijfeld ook de op het eerste gezicht onbegrijpelijke hegemonie van de ontwerpdisciplines in de omgang met het erfgoedlandschap. Architectonische replica's en archeologische reconstructies roepen – als al ons erfgoed – een beleving van vroeger op, maar dit 'vroeger' heeft niets te maken met geschiedenis. De gemusealiseerde fabriek staat niet meer onder stoom, en het boerenland is ontvolkt, nadat niet alleen de boer en de dagloner maar zelfs de koe de 'mooie plekjes' heeft verlaten. Ook kastelen, landhuizen en huismusea roepen als toeristische erfgoedsites slechts een illusie van bewo-

ning op. De oorspronkelijke bewoners zouden hun stamgoed vaak niet eens meer herkennen.

Architectonische replica's en archeologische reconstructies roepen – als al ons erfgoed – een beleving van vroeger op, maar dit 'vroeger' heeft niets te maken met de geschiedenis.

Die herkenning, of beter gezegd, miskenning is relevant, want vrijwel al ons erfgoed bestaat uit het onteigende of genationaliseerde bezit van vroegere elites. De topstukken van Rembrandt of Frans Hals hingen als familieportretten in hun huizen, waarvan de verwilderde parken tegenwoordig worden beleefd als natuurmonumenten. Zoals Warnke en Mandler hebben opgemerkt eigenen we ons als toerist de kastelen en landhuizen toe van de vroegere families die heersten over hun 'onderdanen'.¹² Opmerkelijk vaak gaat het in die toeristische beleving ook om schoon-gepoetst oorlogserfgoed, variërend van de Romeinse limes tot de Hollandse waterlinie, de Stelling van Amsterdam, de IJssellinie of de Atlantikwall, en het middeleeuwse kastelen-erfgoed, of om het erfgoed

van oorlogsslachtoffers, zoals in het geval van Westerbork of het Anne Frankhuis. Wie zich wil vermaken kan een leven vullen met een bezoek aan wallen, forten, burchten, bunkers en kampen. Tegelijk is met deze musealisering vrijwel altijd de oorspronkelijke betekenis en context verloren gegaan. De spullen zijn verplaatst, de sporen uitgewist, en de tijd en omgeving onherkenbaar veranderd.

De historische plaatsen en objecten zijn, met andere woorden, veranderd in *sites*. Het verleden is erfgoed geworden, en daarmee tot koopwaar verpakt voor toeristische consumptie. Was voorheen alles te koop behalve je persoonlijke ervaringen, tegenwoordig zijn zelfs die niet veilig. Sterker nog het zijn *juist* onze ervaringen en verwachtingen die vermarkt worden. Het is de paradox van de 'belevingseconomie', om met Gilmore en Pine te spreken: hoe meer 'gepland' onze ervaringen worden, hoe meer behoeft we krijgen aan echtheid en authenticiteit.¹³ Deze authenticiteitbeleving transformeert plaatsen tot bestemmingen in een continu proces van 'destinisation'.

Staged authenticity

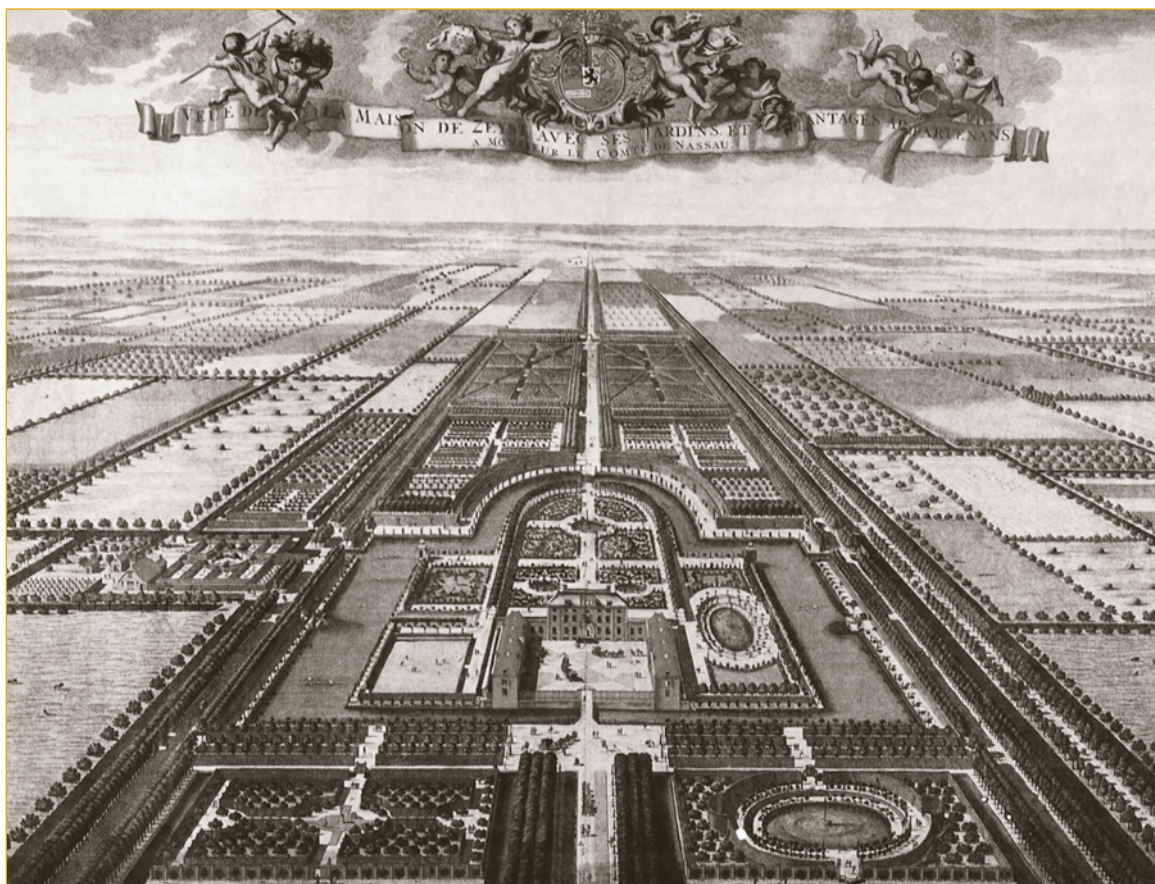
Door een voortdurende toeristische *gazing* of 'consuming of places' veranderen plaatsen echter niet alleen van betekenis, maar ook van karakter. De authenticiteit die gesuggereerd wordt is niet zelden een 'staged authenticity'. Dit is niet alleen tegenwoordig het geval. Ook onze historische landschappen zijn eens gefabriceerd om onder verwijzing naar klassieke of Bijbelsmythologische voorbeelden gebruikt, gezien en beleefd te worden. De culturele dynamiek van het landschap wordt al eeuwenlang bepaald door botsende betekenisscenario's. Zelden echter worden vroegere boodschappen vandaag de dag nog gelezen of begrepen. In de hedendaagse belvederepraktijk lijkt zelfs het sjibbolet van de cultuurhistorie volstrekt ondergeschikt gemaakt aan de ontwerppraktijk en worden interpretaties *rücksichtslos* aan het verleden opgelegd met soms potsierlijke uitkomsten. Zo zullen velen zich verbazen over de curieuze diagonaal in het ontwerp van de Leidsche Rijn ter visualisering van de limes, waartoe het tot voor kort nog *bestaande* middeleeuwse verkavelingspatroon moest wijken voor een nogal truttige interpretatie van een Romeinse heerweg; een simulacrum van *onzichtbaar* archeologisch erfgoed, waarvan bovendien onzeker is of het pad dat men vond wel een heerweg was. Bij Fort Vechten staat zelfs een heuse Romeinse wachttorens te pronken als reconstructie van iets waarvan we niet weten hoe het was, en dat daarom wel voornamelijk als een herkenbare verwijzing naar het sinds lang

verdwenen castellum moet worden opgevat. Het beeld roept echter bij mij ook merkwaardige associaties met de Tweede Wereldoorlog op, terwijl het Fort zelfs een negentiende-eeuwse oorsprong kent. Men kan zich daarom afvragen wat hedendaagse beleidsmakers en ontwerpers voor ogen heeft gestaan. Gezien de schilderachtige locatie zou het mij niet verbazen wanneer ook de Belvedere-ontwikkelaars met deze historische symbolen een authenticiteitbeleving voorstaan. Erfgoed produceert ook hier beelden van een verleden die met geschiedenis niets te maken hebben.

Symbolische representaties

De idee van schilderachtigheid, die Forster herkende in het Hollandse polderland, kan wel model staan voor heel de verwarring die vanaf de achttiende eeuw rond de perceptie van het landschap is ontstaan. Wanneer de zeventiende-eeuwer sprak over het landschap dan dacht hij aan een tuin. De tuin was een tot kunst veredelde natuur, afgesloten voor de leegte of de wildernis, de woestenij waarin geen reiziger zich waagde. De esthetische beleving van de natuur gold het lineaire, strakgeometrische lanenstelsel dat kenmerkend was voor de Hollandse formele tuinkunst. Naast Italië en Frankrijk oefende dit klassieke landschapsideaal nergens in Europa zo veel invloed uit op de inrichting van het landschap als in de Hollandse Republiek, die in veler ogen voor een 'tweede Rome' kon doorgaan. Een ieder die enigszins in aanzien stond trok 's zomers naar buiten om op het land, op de buitenplaats, in navolging van de oude Romeinen "te leeren [om met een tijdgenoot te spreken] dat eenvoudigheid, maatigheid en werkzaamheid van ons wezenlijk geluk onafscheidelijk zijn".¹⁴ Volgens Huizinga moest het Hollandse landschap met zijn hoge gezelligheidsgraad en tuindichtheid reizigers dan ook zijn voorgekomen "als een soort burgerlijke hof van Eden".¹⁵

Dit formele, gevormsnoede tuinlandschap dat in de negentiende eeuw voor een 'on-Hollandse' modieuze imitatie van de 'Franse gekunstelde smaak' werd gehouden, representeerde eertijds de vaderlandse smaak. De mathematische, goddelijke, geordende 'Hollandse tuin' was het beeldmerk van de Republiek. We vinden het terug in de emblemata van het stadhouderschap zowel als in de bekende vogelvuchtgravures van de grote aanleggen van de Republiek, in het bijzonder die van de Nassaus, de hoge adel en de regentenaristocratie. In deze topografische *mapping* representeerde zich als het ware de goddelijke harmonie als microkosmos. Onder invloed van deze

Vogelvlucht opname van Slot Zeist, aangelegd in de zo kenmerkende symmetrische landschapstijl.

‘prenten van de macht’ is de Hollandse tuinkunst heel Europa overgegaan. Het droeg met zijn tuinkamers de politieke boodschap van een alternatieve stijl ten opzichte van de grandeur van Versailles uit. En het is dan ook in de politiek-culturele context van de strijd om Europa dat we deze tuinkunst moeten verstaan. Oranje en de Republiek stonden tegenover het Frankrijk van de Bourbons als de vijandige centra van de Reformatie en de Contrareformatie. De classicistische ‘Dutch garden’ werd het *token* voor de aristocratie van protestants Europa – het dynastiek nauw met de Oranjes verbonden Engeland en Pruisen wel in het bijzonder.

Representaties van politieke macht

Nationale culturen hebben dus niets eigens maar ontstaan per definitie in culturele uitwisseling. Toen onder koning-stadhouder Willem III na 1689 de Britse neopalladiaanse ‘building boom’ begon, verschenen ook in Groot-Brittannië enorme landpaleizen met rechte Hollandse lanenstelsels. Ze pronkten in steeds grotere aantallen in de elkaar opvolgende edities van de *Britania Illustrata*, het voornaamste Engelse prentwerk van de achttiende eeuw van de hand van de Nederlandse topografen Johannes Knip en Leonard Knyff. Deze vogelvluchten met hun impe-

rialistische ‘gaze from above’ fungeerden niet alleen als een ‘who is who’ van de Britse *aristocracy*, maar evenzeer als symbool van de culturele hegemonie van Whigs en de Williamites. De uit Holland overgenomen topografische methode, met haar driedimensionale verbeelding van de architectuur en tuinkunst, vormde het ideale medium voor een representatie van de politieke macht van het glorieuze regime van de ‘King-Gardener’.

Eveneens om politieke redenen werd echter in het Engeland van de Hannoveraars de Hollandse tuinkunst vanaf de vroege achttiende eeuw door katholieke Tories als Alexander Pope als ‘on-Engels’ bespot. De aan het Hollandse polderland ontsproten tuinkunst sloot vaak op geen enkele wijze aan bij het omringende heuvel landschap, en werd in katholiek Ierland zelfs voor een vijandig symbool van protestantse overheersing gehouden. Toen in de loop van de achttiende eeuw de formele Hollandse tuinstijl, met zijn strakke lanen, kanalen en vormsnoei, ook door de Whigs zelf steeds meer met het Franse abso-lutisme werd geassocieerd, ontstond de ‘English landscape garden’. Vanuit een nieuwe hang naar ‘natuurlijkheid’ zag men voortaan in de landschapstijl de ware representatie van de Britse vrijheden, van ‘Englishness’ om met Pevsner te spreken; een

essentialistische opvatting die nog tot ver in de twintigste eeuw met steun van de British Council en National Trust in talloze publicaties van architectuur- en kunsthistorici is uitgedragen.

Maar hoe eigen was het ‘karakteristieke’ Engelse landschap? Het ‘wilde’ Lake District en het glooiende parklandschap waarin dichters en schilders als Wordsworth en Gainsborough een diepste uitdrukking van de nationale waarden herkenden, had weliswaar niets te maken met de classicistische smaak, maar ook deze natuurlijke smaak was aan een Hollandse bron ontsproten. Aanvankelijk verzamelde de Britse aristocratie voornamelijk schilderkunst uit Italië en Frankrijk (italianisanten als Poussain, Lorrain en Rosa) – overigens evenals de Hollandse Oranjes. In de loop van de achttiende eeuw begon dit echter te veranderen. Zoals Simon Schama in zijn onvolprezen *Landscape and Memory* heeft beschreven, kreeg het lichtgetinte, mediterrane arcadia van de italianisanten in de kunstgalerijen op de adelshoven concurrentie van

het nieuwe Eden
van de bruingetinte
doeken van de

Hollandse zeventiende-eeuwse landschapsschilders. De Ruisdaels, Hobbema’s en Cuyp’s zijn via de toenmalige equivalenten van Christie’s en Sotheby’s tot ver in de negentiende eeuw zo massaal door de Engelse landadel, en vervolgens door Amerikaanse aristocraten opgekocht, dat ze in Nederlandse musea nauwelijks nog zijn te vinden. Ook Britse schilders als Reynolds, Gainsborough, Constable of Turner namen de Hollanders tot voorbeeld.

Dit nu had eigenaardige gevolgen. Het Engelse woord *landscape* is ontleend aan de ‘landships’, de Hollandse landschapsschilderijen. In het Nederlandse en Duitse cultuurgebied werd onder het landschap het door God geschapen land verstaan, waarvan Boudewijn Bakker in *Landschap en Wereldbeeld* (Bussum 2004) heeft beschreven hoe hieronder al sinds de vijftiende eeuw met Dionysius de Kartouizer de *ordo et varietas* van het harmonisch geordende tuinlandschap en de veelvoudige wilde natuur werd verstaan. Het Engelse leenwoord verwijst echter niet naar het werkelijke landschap maar naar de esthetische representatie ervan. De *landscapes* in de adellijke kunstgalerijen verwezen naar het verbeelde in plaats van het geschapen land; een verbeelding die in de Engelse context echter vooral denkbeeldig was – aangezien de rivier-, dorps- en bosgezichten niet het Engelse maar het Hollandse landschap verbeeldden.

Esthetische representaties

Het is deze tweede betekenislaag van het denkbeeldige landschap die tot op heden ook onze romantische ‘picturale’ visie op het landschap bepaalt. Want via de omweg van de ‘Engelse smaak’ keerde omstreeks 1800 de interesse voor de Oudhollandse landschapsschilders terug in Nederland. Evenals in Duitsland met Herder en Goethe ontdekten Bataafse aquarellisten, academieschilders en behangschilders het nationaal eigene in de Oudhollandse genreschilderkunst. En het verbeelde land werd spoedig een voorbeeldig landschap. De formele lanenstelsels en parterres werden vergraven tot de schijnbaar natuurlijke buitenplaatslandschappen die wij tegenwoordig, ontdaan van ‘exoten’ en andere betekenisdragers als onze natuurmonumenten kennen. Deze *anglomanie* beperkte zich overigens niet tot Nederland. Via de achttiende-eeuwse Nederlandse *Spectators* was de met de landschapsstijl verbonden ‘cult of sensibility’ al in Frankrijk en Duitsland verbreid, en via Rousseau, Goethe en Hirschfeld kaatste

deze gevoelsverlichting weer terug naar Nederland.

Overall verschenen

‘jardins anglais’ met Rousseau-eilandjes, vol verwijzingen naar sentimentele helden als Julie, de jonge Werther, of Eduard en Charlotte, de personages van Goethe’s *Die Wahlverwandtschaften* (1809) die al in het begin van het boek staan gebogen over prenten van Engelse landschapsparken om het grondplan van hun eigen tuin naar de nieuwe smaak uit te zetten. Als een schat bewaard in het huisarchief werd die kaart, zoals Erik de Jong opmerkt, spiegel van een bestaande werkelijkheid als aanjager van toekomstige ontwerpfantasieën.¹⁶

Evenals de eerdere formele tuinkunst oefende deze landschapsparken in die dubbele betekenis van afbeelding en verbeelding een enorme invloed op het Europese landschap uit. Het ging hierbij niet om een mode, en zeker niet om een financiële besparing op de kosten van de aanleg, zoals een hardnekkige functionalistische opvatting wil, maar om een verandering van wereldbeeld. Daarom heeft ook geen enkele formele aanleg de periode van de landschapsstijl overleefd. Binnen enige decennia waren de classicistische decoratieprogramma’s van de formele tuinstijl eenvoudig ‘onleesbaar’ geworden. De *landscapes* introduceerden een nieuwe liefde en taal voor het landschap. Zo plaatste Edmund Burke in zijn *Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and the Beautiful* van 1757 de klassieke

schoonheid van de schone kunsten tegenover de sublieme schoonheid van de wilde natuur. Een schoonheid van helse proporties, heel wat anders dan de harmonieuze ordening van het classicistische tuinlandschap. Het sublieme verwees naar vreeswekkende, ‘onmenselijke’ landschappen; de ‘wildernissen’ waarin men zich voorheen hooguit op jacht had durven wagen. Burke’s nieuwe esthetische paradigma visualiseerde zich in Alpengezichten met woeste watervallen en regenbogen op de doeken van Joseph Anton Koch, Jacob Philips Hackert en Casper David Friedrich, of de helse, vuurspuwende Vesuvius in Lord Hamiltons *Campi Phlegraei* (1776) het mooiste vulkanenboek ooit verschenen van de Britse gezant te Napels die zijn vulkanenliefde combineerde met een al even obsessieve Griekse vazenliefde. Deze nieuwe topoi van het schone en het sublieme werden van het Franse Ermenonville (waar Rousseau op het iconische populiereneiland in een antieke sarcofaag begraven lag) werden van het Britse Stourhead tot het Duitse Wörlitz geciteerd in Europa’s voornaamste landschapsparken. Zo vinden we op Wörlitz nog vandaag de dag een kunstmatige vulkaan op het Rousseau-eiland, compleet met Hamilton villa. Ook de vele ‘klein Zwitserlands’, naar het landschap van Rousseau’s *Julie ou la nouvelle Héloïse* (1761), zoals het nog bestaande ravijn op de Kennemerbuitenplaats Elswout te Overveen, beoogden bij de wandelaar sublieme ervaringen op te wekken.

Pittoresk

Maar tussen de polen van het schone en het sublieme verscheen tegen het einde van de achttiende eeuw als bemiddelende metafoer de idee van het pittoreske. Engelse ‘picturesque travellers’ als William Gilpin ontleenden deze ervaringscategorie aan de al eerder ter sprake gekomen zeventiende-eeuwse Hollandse idee van het ‘schilderachtige’. Het pittoreske legde als het ware de overgang van de eerste natuur (de wildernis) naar de tweede (het cultuurlandschap) vast. Zelfs de sublieme Alpen konden onder toepassing van het pittoreske (met een paar wandelaars en schaapjes op de voorgrond) tot menselijke proporties worden teruggebracht. In de tuinkunst vertaalde deze bewondering voor het schilderachtige zich tot de ansichtkaartschoonheid van het natuurlijke parklandschap. Zo ontstonden vaak bovenop de vroegere formele tuinen de nauwelijks van ‘echt’ te onderscheiden boerenlandschappen van de *ferme ornée*-aanleggen met hun Zwitserse alpenweides of Hollandse koeweides, zoals we die vanaf de late achttiende eeuw op alle grote Europese buitenplaatsen aantreffen. Het leverde voor Hollandse tuin-

reizigers vele schokken der herkenning op. De grens tussen feit en fictie was door deze imaginaire delocalisering soms zo lastig te bepalen, dat nog een hedendaags beschouwer van bijvoorbeeld John Constable’s *Wivenhoe Park* (1816) zou zweren dat de schilder op Hollandtour was geweest. In hoeverre Constable een bestaande werkelijkheid vastlegde of meer een ideaaltypische voorstelling schilderde is lastig na te gaan, maar duidelijk is wel dat het Engelse parklandschap voor een tweede maal volstrekt verhollandst was – zij het ditmaal niet volgens de *ordo* van de tuinkunst maar naar de *varietas* van het cultuurlandschap.

Deze nieuwe landschapstaal ontstond samen met de ‘wandelaar’ door wie de parken als een driedimensionale scenische compositie werden gelezen, of liever gezegd ervaren. Want, zoals Uvedale Price opmerkte in *Essay on the Picturesque* (1794) “the landscape painter is the gardener’s best designer”. Alleen het oog van de schilder (en van de connaisseur zoals hij zelf) “see effects in Nature which men in general do not see”. De *scenery* was dan ook compleet wanneer een woeste berg met schone tempel en wat wandelaars werd gespiegeld in het gladde meer. Het parklandschap was met andere woorden niets anders dan een levend landschapsschilderij waarin de bezoeker met iedere slinger van het pad in een andere, contrasterende stemming werd gebracht. En met die enscenering wekte het ook persoonlijke ervaringen op. Want de zinnelijke metaforiek van de landschapstuin draaide bovenal om een cultus van vergankelijkheid. In een sublieme of verheven apotheose stond de wandelaar oog in oog met zijn eigen nietigheid tegenover een rotspartij, op een bankje voor het weidse meer, bij een verlaten kasteelruïne, of bij een poeltje in het donkere woud onder hoog opgaand geboomte, overdacht hij zijn eigen sterfelijkheid – *topoi* die men ook in ons land stuk voor stuk kan terugvinden in sentimentele landschapspoëzie van Elisabeth Post of Rheinvis Feith.

De politiek van het landschap

Hoe vreemd deze sentimentele cultus van het verlies ons vandaag de dag mag ook voorkomen, ze ligt aan de wieg van onze moderne houding tegenover het verdwijnlanschap. Het negentiende-eeuwse herinneringslandschap is zozeer doortrokken van de sentimentele esthetiek van het parklandschap dat de tot ‘natuurmonumenten’ verwilderde parkbossen veel authentiek, oorspronkelijker en natuurlijker ogen dan de oudere inpolderingen en ontginningen. Deze laatste verweesde erfenis van het zeventiende-eeuwse formele tuinlandschap wordt tegenwoordig begrepen als een uitsluitend utilistisch productielandschap.

Behoudens een enkele uitzondering, zoals de Beemster, roepen dergelijke postformele landschappen zelden een drang tot bescherming op, en sneuvelen ze als eerste onder de verrommeling van het cultuurlandschap. Ondertussen zijn onze verdwijnlandschappen echter onderworpen aan de dynamiek van het belevingsparadigma; de 'spectacular realities' die vóór de grootstedelijke panorama's van de hausmanianse boulevards hun oorsprong vonden in de vista's van de Frans-Hollandse tuinkunst en de sentimentele contrasten van de Engelse landschapsstijl. Deze parken zijn constructies zonder houdbaarheidsdatum; symbolische ruimten die ons niet alleen de techniek van de *sightseer* maar ook die van de *staging* van de ruimte hebben bijgebracht. "The formula of the romantic park turned out to have great staying power", aldus Löfgren.¹⁷ Als variaties op het toeristische themapark ontwikkelde zich hieruit de *mindscape* voor de negentiende-eeuwse wereldtentoonstellingen en hedendaagse *shopping malls*.

Hoeveel klassieke tempels, fonteinen, populieren-eilanden, hermitages, alpenweiden en andere folly's en tuinsieraden zijn er inmiddels niet gemaakt? Hoeveel landschappen zijn er ontworpen en vergaan in een oneindige citeerlust, resulterend in een duizelingwekkende kakofonie van over elkaar heen duikende betekenislagen die steeds opnieuw een suggestie van natuurlijkheid en 'authenticiteit' opwekken? Beelden die keer op keer zijn gematerialiseerd in plekken die door schilders en dichters zijn gehouden voor karakteristieke 'lieux de mémoire' of mooie plekjes die tot en met de hedendaagse snelwegpanorama's zijn ontsloten voor toeristenstromen in één lange, geritualiseerde 'consumption of places'. Beelden die zich in een duizelingwekkende intermedialiteit verplaatsen van de poëzie naar de schilderkunst, de film of het internet, om te eindigen bij de kiekjes van ons fototoestel. Want niet alleen God en de dood heersen in het aardse paradijs, 'ook wij waren daar'! En wie niet werkelijk meer gelooft in de 'healing power' van de *genius loci*, de geest van de plek, schept een eigen 'power of place' door een suggestie van uniciteit en oorspronkelijkheid. Zelfs industrieparken als het Duitse IBA Emscher of de Westergasfabriek blijken onder de noemer van het sublieme te kunnen worden getransformeerd tot belevingslandschappen. Want de toeristische blik heeft ons geleerd om de

werkelijkheid te kadreren, zoals George Foster in de trekschuit. Als een geoefend semioticus, gewend om zappend langs de snelwegen overal in het Grote Museum Europa mooie plekjes te ontdekken, commodificeren onze verdwijnlandschappen ongemerkt in de droomlandschappen of *vacationscapes* van het erfgoedtoerisme.

Identiteitspolitiek

Daarom is het nog maar de vraag in hoeverre wij in onze ruimten nog 'de tijd kunnen lezen'. De nationale karakteristieken die aan landschappen worden toegekend, geven immers blijk van een succesvolle identiteitspolitiek. Hewison en anderen hebben in de traditie van Walter Benjamin de vermarkting van het verleden geplaatst

in de context van een 'climate of decline'. De musealisering van de 'dode stadjes' van het voormalige industrieland en het steeds meer ontvolkte platteland zouden als 'bogus history' het verleden hebben vervalst. Raphael Samuel heeft hier in de romantische traditie van Hoskins een veel positiever beeld tegenover geplaatst. Juist door een bezoek aan erfgoedsites als parken en buitenplaatsen konden gewone stadsbewoners zich een voor hen onbekende geschiedenis eigen maken. Koshar heeft daarom gewezen op de dynamiek van het monumentenbestand, dat in veel landen steeds meer fungeert als spiegel van de 'social inclusion' van arbeiders, vrouwen, en religieuze en etnische minderheden.¹⁸ Vanuit dit emancipatoir perspectief valt ook de recente omslag in het Nederlandse monumentenbeleid te duiden, dat in de twaalfdelige reeks *Monumenten in Nederland* (1996-2006) een monumentale impuls heeft gekregen in de richting van een cultuurhistorische topografie van regionale betekenisdragers.

Toch moeten ook in deze *bottom-up* benadering de 'politics of landscape' niet worden onderschat. Zo heeft Hoskins zich in zijn magistrale biografie van het Engelse landschap volgens de Amerikaanse geograaf Meinig schuldig gemaakt aan geschiedvervalsing door de industrielanden uit beeld te laten.¹⁹ Dit gebeurt echter óók in het echte landschap. Stads- en plattelandslandschappen dragen immers als ontworpen creaties altijd het stempel van de macht. De discontinuïteiten zijn daarom vaak minstens zo veelzeggend als de taaiheid van tradities, omdat zij duiden op *gewijzigde* relaties tussen machthebbers en machtelozen. De dynamiek van het land-

Gewend om zappend langs de snelweg overal in het Grote Museum Europa mooie plekjes te ontdekken, commodificeren wij onze verdwijnlandschappen ongemerkt in de droomlandschappen van het erfgoedtoerisme.

schap wordt dan ook evenzeer bepaald door processen van herinnering als van 'vergeting'.

Onevenwichtig

Zo blijkt bij nadere beschouwing van de provinciale delen van *Monumenten in Nederland*, als gevolg van een grote sociale onevenwichtigheid van het monumentenbestand, de cultuurhistorie van de regio vaak nauwelijks meer uit het gebouwde erfgoed af te lezen. Een casus mag volstaan ter toelichting. In een historisch-antropologische studie naar de culturele dynamiek van het Hollandse platteland heb ik voor het negentiende-eeuwse Woerden aangetoond dat deze zich voornamelijk lokaliseerde buiten de stadspoorten. De buitenpoorters langs de Oude Rijn bestonden overwegend uit steen- en panarbeiders, terwijl het politieke bestuur van de stad in handen was van de fabrikantenelite die evenals hun arbeiders woonden op de fabrieksterreinen. Door historisch onderzoek en fotomateriaal waren deze beide gemeenschappen in hun hevig betwiste leefomgeving nauwkeurig in kaart te brengen. *Monumenten in Nederland* besteedt echter geen enkele aandacht aan dit industrieel verleden en suggereert een langdurig bestaan als slapend plattelandsstadje. De verklaring voor deze ommissie is gemakkelijk te vinden. De steen- en panfabrieken waren vanwege hun schrijnende arbeidsomstandigheden geen bedrijvigheid waarmee de plaatselijke bevolking zich na de ondergang van

deze bedrijfstak begin twintigste eeuw nog mee wenste te identificeren. In de tegenwoordige woonwijk de Pannebakkerijen herinnert niets meer aan dit alles dominerende verleden, en de wijk zelf blijft ongenoemd in de cultuurtopografie.

Wat opgaat voor Woerden gaat op voor de meeste Nederlandse industriesteden, en eveneens voor de meeste voormalige adelsdorpen en heerlijkheden. Evenals de Woerdense fabrikantenvilla's zijn vaak de landhuizen nog wel bewaard en herbestemd, maar de historische ensembles van bebouwing waarin zich de vroegere relaties van de heren met het dorp, de hoeven en hun arbeiders aftekenden, zijn door sloop en hergebruik gewist uit het plaatselijk geheugen. We vinden dan ook weinig sporen meer van het sociale leven in onze erfgoedlandschappen, die overwegend op pragmatische gronden vanuit een esthetische ontwerpvisie worden geconserveerd als toeristische bestemming. Ook door Belvedere-ontwikkelaars wordt het landschap netjes in de vitrine gezet en als een kunstwerk uitgelicht, zoals in het spiegelkje van de trekschuit naar Leiden. Hoewel de geschiedenis daarmee geweld wordt aangedaan, verschilt deze dominantie van de ontwerppraktijk echter nauwelijks van die van de vroegere landheren en architecten. We zouden daarom meer oog moeten krijgen voor de politieke besluitvormingsprocessen achter de gekozen betekenisscenario's. Want daarin liggen vele weg-

Het landschap als decor voor een dagje uit: het Muiderslot.

gepoetste dissonanties besloten die begrijpelijk maken waarom landschappen als betwiste ruimten niet alleen groeien maar ook steeds weer worden beroofd van betekenislagen. Nog evenals in de tijd van Willem III, de koning-stadhouder, is de strijd om de ruimte immers een politieke strijd om culturele levenswijzen. 'Authered landscapes' noemde daarom Marwyn Samuels al dertig jaar geleden de opdracht voor de landschapsbiografen. En hij voegde daaraan toe: "landscapes without authors would be like books without writers".²⁰ Want juist de *mindscape* van de makers vormt de sleutel tot de interpretatie van ons cultuurlandschap.

Noten

- 1 Vergelijk voor deze Franse, modernistische 'remaking of the past', Tony Judt, 'A la Recherche du Temps Perdu', in: *New York Review*, 3 december 1998, 51; M. Augé, *Non-lieux. Introduction à une anthropologie de la surmodernité* (Parijs 1992), en James D. Herbert, *Fauve Painting. The Making of Cultural Politics* (New Haven-Londen 1992).
- 2 G. Monod de Froideville, J. Westra en C. de Grauw, *Snelwegpanorama's. Een burgerconsultatie* (Bureau KLB, Den Haag, 23 juli 2007).
- 3 David Lowenthal, 'European and English Landscapes as National Symbols', in: D.J.M. Hooson (redactie) *Geography and National Identity* (Oxford 1994) 15-38.
- 4 Willem van Toorn, 'Ongrijpbaar landschap. Nederland als leeggemaakte tekentafel', in: *Vrij Nederland. Republiek der Letteren* (2000) nr.5, 45-8; W. van Toorn, 'Er ontbreekt een nationaal besef dat het platteland een eigen cultuur bezit', in: Koos Neuvel (redactie), *De uniformering voorbij. Een nieuwe romantiek van stad en land* (Zoetermeer 2002) 89-94.
- 5 J.G.A. Forster, *Ansichten vom Niederrhein, von Brabant, Flandern, Holland, England und Frankreich, im April, Mai und Junius 1790* (Berlijn 1790), geciteerd bij J. Bientjes, *Holland und die Holländer im Urteil deutscher Reisenden (1400-1800)* (Groningen 1967) 199-200.
- 6 Hans Kraan, *Dromen van Holland. Buitenlandse kunstenaars schilderen Holland 1800-1914* (Zwolle 2002) 25-28; Madeleine van Strien-Chardonneau, *Le voyage de Hollande. Récits de voyageurs français dans les Provinces-Unies 1748-1795* (Oxford 1994); Christian Bertram, *Curieus! De Hollandse tuin door vreemde ogen* (Haarlem 2000).
- 7 Henry Havard, *La Hollande pittoresque. Voyage as villes mortes du Zuiderzee* (Parijs 1874). Zie ook Ad de Jong, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940* (Nijmegen 2001) 173-4.
- 8 Anette Stott, *Hollandgekte, De onbekende Nederlandse periode in de Amerikaanse cultuur* (Amsterdam 1998) 127-133.
- 9 Vergelijk Kees Ribbens, *Een eigentijds verleden. Alledaagse historische cultuur in Nederland 1945-2000* (Hilversum 2002).
- 10 Uitgebreider en met meer literatuur zie Rob van der Laarse, 'Erfgoed als de constructie van vroeger', in: Idem (redactie), *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005) 10-13; en Wessel Krul, 'Tegen het erfgoed: over vooruitgang en vandalisme', in: Frans Grijzenhout (redactie), *Erfgoed, de geschiedenis van een begrip* (Amsterdam 2007) 15-38.
- 11 Igor Kopytoff, 'The cultural biography of things: commoditization as process', in: A. Appudurai (redactie), *The Social Life of Things* (Cambridge 1986) 64-91; Jan Kolen, *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed* (Dissertatie VU Amsterdam 2005). Hij verzet zich tegen een radicaal constructivisme dat aan deze historische palimpsest voorbijgaat, en neemt daarmee een iets andere positie in dan de meer constructivistische benadering van Gerard Rooijakkers, 'Mythisch landschap: verhalen en rituelen als culturele biografie van een regio', in: Jan Kolen en Ton Lemaire (redactie), *Landschap in meervoud. Perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20^e en 21^e eeuw* (Utrecht 1999) 301-326.
- 12 Martin Warnke, *Political landscape. The Art History of Nature* (Londen 1994) 39-52. Peter Mandler, *The Fall and Rise of the Stately Home* (New Haven-Londen 1997).
- 13 B. Joseph Pine II & James H. Gilmore, *The Experience Economy. Work is Theater & Every Business a Stage* (Boston 1999); James H. Gilmore & B. Joseph Pine II, *Authenticity. What Consumers Really Want* (Boston 2007).
- 14 Geciteerd uit A. Baggerman en R. Dekker (bewerking), *Het dagboek van Otto van Eck (1791-1797)* (Hilversum 1998).
- 15 J. Huizinga, *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw. Een schets* (Haarlem, 1941, ed. Anton van der Lem, Amsterdam 1998), 172.
- 16 Erik A. de Jong, 'Tuin en park: 'topographia' en 'topothesia', in: Christian Bertram, *Noord-Hollandse Arcadia. Ruim 4000 Noord-Hollandse buitenplaatsen in tekeningen, prenten en kaarten uit de Provinciale Atlas Noord-Holland* (Alphen a/d. Rijn 2005) 11.
- 17 Orvar Löfgren, *On Holiday. A History of Vacationing* (Berkeley-Los Angeles-Londen 1999) 25.
- 18 Rudy Koshar, 'Building Pasts. Historic Preservation and Identity in Twentieth-Century Germany', in: J.R. Gillis (redactie), *Commemorations. The Politics of National Identity* (Princeton N.J. 1994) 215-38.
- 19 D.W. Meinig, 'Reading the Landscape. An Appreciation of W.G. Hoskins and J.B. Jackson', in: Idem (redactie), *The Interpretation of Ordinary Landscapes. Geographical Essays* (New York-Oxford 1979) 207-208.
- 20 Marwyn S. Samuels, 'The Biography of Landscape. Cause and Culpability', in: Meinig (redactie) *Interpretation of Ordinary Landscapes*, 64-65.

‘Magisch’ erfgoed als vakantiebestemming

Op zoek naar Harry Potter

Harry Potter heeft stoomtreinen, kostscholen en de kathedraal van Gloucester weer ‘hot’ gemaakt. Door de populariteit van de tovenaarsleerling is in Groot-Brittannië, maar ook daarbuiten, de belangstelling voor kastelen, uilen en *sites* die een rol spelen in de boeken en films enorm toegenomen.

Erfgoed (heritage), geschiedenis (history) en Harry Potter lijken op het eerste gezicht misschien een vreemde combinatie, maar wie de boeken en films bestudeert, ziet dat er veel historische gebeurtenissen en erfgoed uit de westerse geschiedenis in verwerkt zijn. De schrijfster J.K. Rowling heeft in haar verhalen over de bekende tovenaarsleerling vooral met de erfgoedkant van het verleden een connectie gemaakt. Ze combineert typische Britse objecten zoals de stoomtrein, de rode telefooncel en de Ford Anglia uit verschillende eeuwen en maakt er één nieuw verleden van. Rowling gebruikt de gedoodverfde symbolen waar Groot-Brittannië zich al tientallen jaren mee profileert, bij wijze van spreken de molens en de klompen van Nederland. Zo sluit ze aan bij de typische erfgoedgang met het verleden. Oud is oud, het onderscheid tussen de Middeleeuwen, de Vroegmoderne Tijd of de negentiende eeuw wordt niet gemaakt.

History, Heritage en Harry

Rowling gebruikt het Britse erfgoed zonder de wetenschappelijke kant van geschiedenis in te zetten. Zelfs bij het schoolvak ‘geschiedenis van de toverkunst’, dat Harry en zijn klasgenoten op ‘Zweinsteins Hogeschool voor Hekserij en Hocus-Pocus’ volgen, wordt er een suf beeld van geschiedenis getoond. De lessen worden gegeven door een docent die na zijn dood gewoon verder is gegaan met het voordragen van zijn lessen. Met andere woorden; geschiedenisles wordt gegeven door een geest en is dodelijk saai.

Andersom geldt dat er veel wetenschappelijke boeken en artikelen over Harry Potter zijn geschre-

ven, historici hebben zich echter niet aan dit onderwerp gewaagd. Dit valt waarschijnlijk te verklaren doordat het verleden in de verhalen van Harry Potter meer te maken heeft met de erfgoedgang, dan met de door historici zo geliefde kritisch wetenschappelijke historische methode.

Harry Pottervakanties

De toeristenindustrie heeft de populariteit van Harry Potter in relatie met erfgoed wel opgemerkt en is allerlei Potterreizen gaan aanbieden. Toeristen bezoeken vaak landschappen of stadsgezichten. Vooral in Groot-Brittannië is het landschap een archetype van het erfgoed.¹ Zowel Londen als het Engelse landschap spelen een rol in de boeken van Harry. De toeristenindustrie kan beïnvloeden welke objecten en bestemmingen populair zijn of zullen worden. “Ook mode, klasse en geslacht hebben invloed op de populariteit van een bestemming”.² Toeristen hebben vaak bepaalde verwachtingen van plaatsen die ze bezoeken. Deze verwachtingen zijn geconstrueerd en bevestigd door activiteiten, die in eerste instantie niets met toerisme te maken hebben, zoals film, televisie, literatuur, tijdschriften en video’s.³ Dit geldt ook voor de Harry Potterreizen, door de boeken en de films zijn een aantal nieuwe toeristische bestemmingen ontstaan. Bovendien krijgen oudere voorheen ook populaire bestemmingen door het succes van Harry te maken met een vernieuwde belangstelling.

De Potterattracties zijn in te delen in drie categorieën. De eerste categorie bestaat uit de gebouwen en plaatsen die door de films een toeristische attractie

Rafke Engels
Master Cultureel
Erfgoed Univer-
siteit Utrecht

zijn geworden. Ten tweede zijn er plaatsen, die beroemd zijn geworden door het verband met de schrijfster Rowling of één van de filmacteurs. De laatste categorie zijn de bestemmingen, die geen directe link hebben met de boeken of de films. Ze liften in feite mee op het succes van de verhalen, door een zelfde soort 'sfeer' als in de verhalen te creëren.

De nieuwe 'Potterlaag'

De eerste categorie Potterbestemmingen is bepaald door de Potterfilms. In de films wordt het Britse erfgoed vooral gebruikt als decor. Door historische gebouwen, objecten en *sites* te filmen wordt een nostalgische sfeer van het verleden gecreëerd. Er wordt geen onderscheid gemaakt tussen gebouwen uit verschillende eeuwen. De films laten enkel een nostalgisch beeld van het verleden gecombineerd met de magische wereld zien. Inmiddels is er na vijf Potterfilms al op veel verschillende locaties gefilmd. De gebouwen die het publiek ziet in de films zijn vaak erg 'groot en zwaar'. Ze hebben een gotische of neogotische stijl en doen denken aan de Middeleeuwen.

Het Glenfinnan viaduct was al een toeristische attractie, voordat het viaduct een rol ging spelen in de films. In de film *Harry Potter and the Chamber of Secrets* rijdt de Zweinstein Express over de beroemde bogen van het viaduct. Na het uitbrengen van deze film stegen de bezoekersaantallen van het viaduct

enorm. Het gebouw dat in de film gebruikt wordt voor de door kobolden gerunde toverbank 'Goudgrijp' is de ontvangsthuis van de Australische ambassade in Londen uit 1907. De omgeving van de bank, de 'Wegisweg', is daarentegen gefilmd in de charmante middeleeuwse straatjes van York.⁴ Middeleeuwse en twintigste-eeuwse gebouwen worden op deze manier moeiteloos met elkaar verbonden in de Potterfilms.

Er is in Londen een duidelijke verwijzing aangebracht naar de verhalen van Harry Potter. Op het station *King's Cross* waar de Zweinstein Express vanaf perron 9¾ in de boeken vertrekt naar Zweinstein, is nu een halve bagagetrolley geplaatst als verwijzing naar de Potterfilms. Het *King's Cross* station is geopend in 1852. In de tweede film is ervoor gekozen om te filmen op het St. Pancras station aangezien dat een indrukwekkende gotische façade heeft.⁵

De romaans-gotische kathedraal in Gloucester heeft prachtige waaivormige plafonds in de gangen van de kloosters. Deze gangen fingeren in de films als de schoolgangen van Zweinstein. De kathedraal heeft enkele *doubles* want er is ook gefilmd in Lacock Abbey.

Warner Bros. heeft tijdens het filmen in het dorp Lacock veel samen gewerkt met *National Trust*, die de abdij en het dorpje zelf beheren. *National Trust* was in eerste instantie een beetje huiverig om het filmen in de abdij toe te staan, uit angst voor beschadigingen aan het erfgoed.⁶ De filmers gingen echter heel res-

De beroemde bogen van het Glenfinnan viaduct in Schotland

pectvol om met het erfgoed. Zo kregen decorstukken een laagje vilt, om te voorkomen dat ze in contact kwamen met de wanden. Er werd zelfs een speciale medewerker aangesteld, die in de gaten hield of niemand het pleisterwerk van de pas gerenoveerde muren aanraakte.

De filmcrew hield rekening met alle geëiste voorzorgsmaatregelen. Ook met het filmen van de kookpot, die dateert uit 1500, waren ze heel voorzichtig. Dit was wel eens anders geweest. De crew van een Robin Hood verfilming heeft er in de jaren zeventig van de vorige eeuw een zwaard op laten vallen.⁷ De kookpot werd in de eerste Potterfilm als toverdrankpan gebruikt. Deze 'creatieve' omgang met erfgoed werd vaker toegepast door de filmmakers, erfgoed krijgt op deze manier een 'Potterlaag'. Er was bijvoorbeeld behoefte aan een deur op een plaats waar enkel een raam zat. Er werd besloten om enkele mallen te nemen van de muur en er werd met een valse wand een deur gecreëerd. Volgens een gids van de kathedraal werd dit professioneel aangepakt en was het verschil amper te zien.⁸

Het kasteel van Alnwick heeft ook als decor voor Zweinstein gediend. In 2004 na het verschijnen van de eerste twee films waren er ruim 160.000 meer bezoekers naar het kasteel gekomen, dan in 2001 voordat de Potterfilms te zien waren.⁹ De medewerkers van het kasteel in Alnwick geven aan dat ze hebben geprofiteerd van de films, de Harry Pottermerchandise die ze in het kasteelwinkeltje verkopen is dan ook erg populair. In de films worden deze verschillende locaties met behulp van digitale bewerkingen naadloos aan elkaar gemonteerd, het is moeilijk te zien wat waar is gefilmd. Dat is ook de bedoeling van de filmmaatschappij, het gaat uiteindelijk om het nieuwe beeld dat ze creëren; Zweinstein.

'J.K. Rowling never wrote here'

Doordat Rowling wereldberoemd is geworden, zijn de plaatsen waar zij heeft geleefd of gewerkt ook bekend geworden. De stad Gloucester heeft hier handig gebruik van gemaakt. Rowling is daar in de buurt opgegroeid en er is ook gefilmd in de beroemde kathedraalgangen. De stad profileert zich momenteel als een Harry Pottercentrum. Café Nicolson's in Edinburgh waar Rowling veel heeft geschreven, is nu een onderdeel van de Rowlingroute in de Schotse hoofdstad.¹⁰ Er zijn veel cafés in Edinburgh, die zich willen identificeren met de schrijfster. Er is zelfs een koffiehuis, waar wel een heel origineel bordje hangt: "J.K. Rowling never wrote here".

Ook in Londen werkt de invloed van de boeken

'Magisch' perron in Londen, vertrekpunt van de Zweinstein Express

door in het toerisme. In het ledenblad van de ANWB bespreekt Daniel Radcliffe, de acteur die Harry speelt in de films, zijn acht *hotspots* in Londen.¹¹ Naast Tate Modern, The London Eye en Camden Market, is bij de overige vijf het verband met Harry Potter duidelijk. Hij raadt ten eerste London Zoo bij de Nederlandse lezers aan. Hier is in de eerste film de scène gefilmd met de sprekende slang die later ontsnapt uit de dierentuin. Ten tweede beveelt hij het Natural History Museum aan. De dinosaurussen die daar te zien zijn, lijken op de draken die een rol spelen in de boeken en films. Vervolgens wijst hij op de mogelijkheid een dagtripje vanaf Londen naar Oxford te maken. In Oxford zijn veel scènes van de films opgenomen. Bovendien kan een wedstrijd van de voetbalclub *Fulham* volgens de acteur niet ontbreken, hier is de vergelijking met een Zwerkbalwedstrijd natuurlijk erg voor de hand liggend. Tot slot geeft Radcliffe de voor hem commercieel gezien gunstige tip de nieuwste Potterfilm te gaan bekijken.

Harry Potter is overal?

De derde en laatste categorie bestaat uit organisaties die ondanks een betrekkelijke kleine connectie met de verhalen hun product toch als 'typisch Potter' verkopen. Zo wordt een tiendaagse stacaravanvakantie van de ANWB naar Noord-Engeland anno 2008 verkocht onder de titel 'Magie in Engeland'. Wie de

Bordje in café
Artisam Roast
in Edinburgh

korte beschrijving van de reis leest, ontkomt niet aan de verwijzingen naar de verhalen van Rowling. “De boekenkast van uw kinderen staat vast vol met boeken van Harry Potter! U gaat de geheimen van Harry Potter met deze reis naar Groot-Brittannië allemaal ontrafelen! Leuke uitstapjes naar het Alnwick Castle, eeuwenoude stadjes en natuurlijk het strand zijn gemakkelijk te maken. Dit zal voor u én uw kinderen de magische ontdekkingstocht van het jaar worden!”¹²

De reisorganisatie Vinea biedt kinderen van 14-16 jaar een ‘Harry’s Magical England’ jeugdkamp. Er worden tijdens het kamp verschillende afdelingen gemaakt, die net als in de boeken strijden om de Zweinsteinbeker. Daarnaast worden allerlei plaatsen bezocht, het gaat hier om een mengeling van filmlocaties en onderwerpen die makkelijk aan Potter zijn te koppelen, zoals het bezoeken van kerkuilcentrum.¹³

In de Nederlandse museumwereld werd er ook op deze commerciële manier aandacht besteed aan de tovenaars. Het Spoorwegmuseum in Utrecht was in november 2007 een weekend lang veranderd in de toverschool Zweinstein. Er werden allerlei activiteiten georganiseerd, zoals het maken van dromenvangers, ‘vlieglessen’, plantenkunde en het mengen van toverdrank. In het persbericht staat bovendien dat ook de Zweinstein Express te vinden was op perron 9¾. Hiermee werd de rode Arend, de replica van de eerste trein in Nederland, bedoeld. De trein stond tijdens dit weekend buiten ‘onder stoom’. Deze activiteiten gingen samen met de verkoop van het zevende Potterboek in het museum. Volgens een medewerker Communicatie & PR van het Spoorwegmuseum was het weekend een enorm succes.¹⁴

Op andere plaatsen in Nederland hebben boekenwinkels ook speciale acties opgezet om de boekenverkoop aantrekkelijker te maken. Zo zijn er meerdere malen winkels om middernacht gestart met de boekverkoop, waar kinderen en volwassenen verkleed als heks of tovenaars het nieuwste boek konden kopen.

De boekenverkoop vond een enkele keer plaats in het lokale kasteel, dat hierdoor in de aandacht kwam te staan.

In het Gelderlandse Dodewaard kan je bij een Bed & Breakfast in een Harry Potterslaapkamer overnachten. “De nachtrust wordt hier bewaakt door uilen en vleermuizen en ook de zwerkbalkbezem ontbreekt niet voor een nachtelijke ritje”.¹⁵ Het sprekendste voorbeeld van deze derde categorie wordt momenteel

nog gebouwd. In Orlando zijn Warner Bros. en Universal Studios het pretpark ‘The Wizarding World of Harry Potter’ aan het bouwen. In dit themapark zal onder andere de toverschool worden nagebouwd.

‘Hijacking of literature’

Harry Potter is niet het enige voorbeeld van ‘hijacking of literature’.¹⁶ Schotland kende al sinds de negentiende eeuw een toestroom van toeristen door verhalen van de schrijvers William Wordsworth, Sir Walter Scott en Beatrix Potter. In de jaren negentig van de twintigste eeuw was Schotland erg populair door de avonturenfilm *Braveheart*. In Nieuw-Zeeland is het momenteel een rage om filmlocaties van Tolkien’s *Lord of the Rings* te bezoeken. “Erfgoed is onlosmakelijk verbonden met een proces van lokalisering, de locaties zijn tevens te beschouwen als een ‘tekst’”.¹⁷ Volgens de sociale wetenschapper Chris Rojek kunnen we zelfs spreken van ‘literary landscapes’. Hij beschouwt dit als gebieden waar mensen het dagelijkse leven kunnen ontvluchten en op zoek gaan naar het leven van de beroemde schrijvers en hun fictieve karakters.¹⁸

Literair erfgoed bestaat aan de ene kant uit materiële artefacten die tentoongesteld kunnen worden. Bijvoorbeeld de eerste druk van een beroemd boek. Maar er zit ook een sterke immateriële kant aan literatuur. Zo hebben teksten geen vaste plaats; ze zijn mobiel, overal ter wereld kunnen verhalen die over één bepaalde plaats gaan gelezen worden.¹⁹ De literatuurwetenschapper Ann Rigney geeft hiervan een mooi voorbeeld “Wie het slagveld van Waterloo wil zien, moet naar een bepaalde plaats ten zuiden van Brussel gaan. Maar een verhaal over Waterloo, zoals *Les misérables* van Victor Hugo kan men overal lezen”.²⁰

Teksten zetten niet alleen aan tot reizen, maar boeken reizen zelf ook mee met de reizigers.²¹ “Bovendien circuleren verhalen, ze worden vertaald, herdrukt en geëxporteerd”.²² In de zomer van 2007

was ik, toen het zevende boek van Harry uitkwam, op vakantie in Italië. De Italiaanse versie en de andere vertalingen lieten nog tot het najaar op zich wachten. Onder toeristen uit verschillende landen en Italianen ontstond er een stormloop op de Engelse versie van het zevende boek. In de woorden van Rigney “Dit laat de dubbele mobiliteit van literatuur zien, teksten zijn niet aan de plaats van handelen verbonden en hebben zelf geen vaste verblijfplaats. Dit zorgt ervoor dat zij een bijzondere rol speelt als bindend element in de historische cultuur”.²³

Een voorbeeld hiervan geeft Randall Hyman, hij is een van de reizigers die op zoek is gegaan naar Harry Potter. De journalist en fotograaf heeft met zijn zesjarige dochtertje een reis gemaakt door Schotland. Ze hadden meerdere Potterlocaties bezocht. Op het eind van de trip ontmoetten ze op een perron de Japanse Keiko. Zijn dochtertje en Keiko hadden allebei een toverstok bij zich en dezelfde tovenaarskleding aan. Communiceren ging lastig, maar de belangrijkste woorden; Harry Potter, Zweinstein, Griffoendor en Ron Wezel leverden geen enkel probleem op.²⁴ “Having combed the western Highlands all the way from Glencoe to Glenfinnan, we had finally found Harry Potter speaking Japanese on a railroad platform. Our trip seemed complete and the message seemed clear: Vist Scotland, no English necessary, [...] wand required”.²⁵ Dit leuke voorbeeld laat zien dat bij de Potterbestemmingen mensen van verschillende continenten makkelijk met elkaar in contact komen.

Balans

Toeristen bezoeken vaak speciale plaatsen die samenhangen met de door hun gelezen literatuur. De Harry Potterbestemmingen zijn hier een goed voorbeeld van. De toeristenindustrie heeft hier handig op ingespeeld. Door het wereldwijde succes van de boeken en films van Potter te koppelen aan Groot-Brittannië als bestemming is het weer een populair reisdoel geworden. Het toerisme in Engeland zit dankzij het succes van Potter weer in de lift. Het toerisme in Groot-Brittannië heeft altijd veel aandacht gehad voor magie en tovenarij. Denk maar aan de grote hoeveelheid ghosttours in allerlei steden en het mysterieuze Stonehenge. De Harry Potterhype past hierdoor prima in de huidige erfgoedhype en bij de toeristische tradities van Groot-Brittannië.

Noten

- 1 David Lowenthal, *The heritage crusade and the spoils of history* (Cambridge 1998) 7.
- 2 John Urry, *The tourist gaze, the second edition* (Londen 2002) 3.
- 3 Ibidem.
- 4 Randall Hyman, ‘Harry Potter’s Scotland’, in: *British Heritage*, november 2004.
- 5 Wikipedia, http://en.wikipedia.org/wiki/King%27s_Cross_railway_station#Harry_Potter het laatst bezocht op 24 juni 2008.
- 6 ‘Op zoek naar het echte Zweinstein; Britse toeristenindustrie hoopt op magische werking Harry Potter-mania’, in: *De Dordtenaar*, 21 november 2001.
- 7 Ibidem.
- 8 Gareth McLean, ‘Hogwarts and all: Harry Potter’s Britain’, in: *The Guardian*, 19 oktober 2001.
- 9 Schotland.nl
<http://www.schotland.nl/nieuws-schotland/glenfinnan-monument-in-schotland-zag-de-bezoekersaantallen-st.html> laatst bezocht op 20 september 2008.
- 10 Sean Smith, *J.K. Rowling een biografie, het genie achter Harry Potter* (Baarn 2002) 161.
- 11 Loethe Olthuis, ‘Harry Potter, Mijn Londen’, in: *Kampioen*, juli/augustus (2007) 50-53, 53.
- 12 Pharosreizen.nl Autoreizen van de ANWB,
<http://www.pharosreizen.nl/detail/2145>, laatst bezocht op 24 juni 2008.
- 13 Vinea reizen
<http://www.vinea.nl/Creatief-en-Cultuur/Cultuurvakanties.aspx?Vaknr=279> laatst bezocht op 20 september 2008.
- 14 Gesprek met Communicatie & PR medewerker Roos Franssen op 25 april 2008 in het Spoorwegmuseum.
- 15 Weg met het gezin, <http://www.wegmethetgezin.nl/Hotel/Nederland/Gelderland/Evenement-46-Bed-and-Breakfast-De-Distelkamp-Met-Harry-Potter-kamer!.html> laatst bezocht op 19 september 2008.
- 16 Rob van der Laarse, ‘Erfgoed en de constructie van vroeger’ in: Rob van der Laarse (redactie), *Bezeten van vroeger, Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005) 1-28, 3.
- 17 Ibidem.
- 18 Chris Rojek, ‘Fatal attractions’, in: David Boswell en Jessica Evans, *Representing the nation: a reader, Histories, heritage and museums* (Londen en New York 1999) 185-207, 186.
- 19 Ibidem, 89.
- 20 Ann Rigney, ‘De herinnering aan Scott, Literatuur, erfgoed, mobiliteit’, in: Rob van der Laarse (redactie), *Bezeten van vroeger, Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005) 88-101, 89.
- 21 Ibidem.
- 22 Ibidem.
- 23 Ibidem 89-90.
- 24 Hyman, ‘Harry Potter’s Scotland’.
- 25 Ibidem.

Hoe een kunstgemeente worstelt met zijn cultureel erfgoed

De slag om het Slot

De gebouwde omgeving zijn wij inmiddels wel uit. Voor de landelijke monumenten zijn er echter nog geen beleidsinstrumenten ontwikkeld voor een goed beheer. De gemeenten staan met lege handen in een ingewikkeld krachtenveld met tegengestelde belangen waarin de exploitatiekant minstens zo belangrijk is als het verwerven van draagvlak onder de bevolking. Zonder een deugdelijk raamwerk en op zoek naar creatieve ideeën wordt de planontwikkeling vaak uitbesteed aan duurbetaalde commerciële bureaus. Met wisselend succes, zoals onderstaand artikel leert over hoe een kunstgemeente worstelt met haar cultureel erfgoed. Het stuk is geschreven door een freelance historicus, die betrokken is bij het behoud van het cultuurlandschap in Bergen.

Frits David Zeiler
freelance
historicus

afbeelding

Graaf Lamoraal van Egmond waakt over de fundamenteën van zijn voormalig slot. Het beeld werd in 1997 onthuld dankzij ijveren van een groep vrijwilligers die zich hadden verenigd in de Stichting Standbeeld Lamoraal.

Met een triomfantelijke blik in zijn ogen liet de fractievoorzitter zich vereeuwigen voor de voorpagina van het plaatselijk weekblad – losjes doch superieur leunend tegen het enig overgebleven stukje muur van het middeleeuwse slot. Hij had toch maar overwonnen! Niet in zijn eentje natuurlijk (de betreffende motie was opgesteld door een collega-fractie leider), en ook niet zonder steun van de bevolking, die zich in een spontaan dorpsreferendum massaal tegen de plannen had gekeerd. Maar toch: voor een politicus was dit een zeldzaam moment, een ‘finest hour’, en klassiek onderlegd als hij was dacht hij ongetwijfeld ook aan de weergaloze trilogie van C.Joh. Kieviet die hij als jongen had gelezen: *Uit de riddertijd*, *Fulco de Minstreel*, en het meest aansprekend deel, *Het Slot op den Hoef*. En om dat slot ging het hier en nu. Dat historisch erfgoed was voorlopig gered van een facelift met plastic kantelen, waterwoningen en exclusieve hotellerieogeneugten.

Een rijke traditie...

De hier beschreven gebeurtenissen speelden zich af in de Noordhollandse gemeente Bergen in het

voorjaar van 2007. Deze kustgemeente aan de noordwestflank van de Randstad ontstond door een fusie van de oude gemeenten Egmond, Bergen en Schoorl in 2001, en bleef de naam voeren van de middelste en grootste kern. Niet elke gemeente van die omvang (32.000 inwoners) kan zich beroepen op zo’n grote landschappelijke verscheidenheid, zo’n enorme toeristische aantrekkingskracht en zo’n rijk en gevarieerd cultuurhistorisch erfgoed. Behalve het Slot op den Hoef, en de herinnering aan de wijdvermaarde Lamoraal graaf van Egmond, heeft de nieuwe gemeente ook de oudste en meest gerenommeerde abdij van het graafschap Holland binnen zijn grenzen, in het buurdorp Egmond Binnen.

De resten van de abdij zijn veelvuldig weergegeven door Jacob van Ruisdael en zijn oom Salomon, maar zij waren niet de eerste artistieke grootheden in deze buurt. Nederlands belangrijkste renaissance-schilder Jan van Scorel werd geboren in de pastorie van het dorp Schoorl in het noorden van de gemeente. Daartussen, in de kern Bergen, ontwikkelde zich tussen 1915 en 1930 het Nederlandse expressionisme

dat bekend werd als de Bergense School, met schilders als Arnout Colnot, Dirk Filarski, Leo Gestel en de gebroeders Wiegman.

Ook talloze schrijvers en dichters streken hier neer, zoals Herman Gorter en Adriaan Roland Holst, of werden hier geboren, zoals Neeltje Maria Min en Adriaan van Dis. En de oude Kieviet was niet de enige kinderboekenschrijver die zich door deze streek achter de hoge duinen liet inspireren: we noemen slechts J.M. Sellegger-Elout, Rie Kooijman, Carry Slee en Sjoerd Kuijper. De pianisten en componisten Hans Henkemans en Gerard Hengeveld woonden hier, en de thans 85-jarige Simeon ten Holt, schepper van het meest geliefde stuk van het twintigste-eeuwse repertoire, 'Canto Ostinato', is een geboren Bergeenaar. Trouwens, ook de popmusicus Thé Lau is van Bergense origine. Er zijn waarschijnlijk weinig gemeenten van deze omvang, en zeker niet zonder een stedelijke kern, waar zich door de eeuwen heen zo'n opeenhoping van talent heeft voorgedaan. De inwoners, en hun bestuurders voorop, zijn daar dan ook terecht trots op.

Kunst ontwikkelt zich in zekere zin autonoom, al gedijt zij het best in een stimulerend en inspirerend klimaat, waaraan particuliere mecenasen en overheden hun deel kunnen hebben. Wanneer de kunst echter zijn neerslag heeft gevonden in de vorm van collecties, bijzondere architectuur of landschappelijke contouren, wordt het een stuk moeilijker die als erfgoed te beschermen, te bewaren en vooral een nieuwe functie en inhoud te geven. De gemeente Bergen beschikt, dat zal de lezer na het voorgaande niet verbazen, over een bovengemiddeld aantal bijzondere cultuurlandschappen en cultuurmonumenten. De museale kant van de zaak laten we voor het moment maar even buiten beschouwing; de worsteling om tot een echt museum te komen dat tenminste de statuur heeft van het Singer in Laren, is in volle gang en de uitkomst is nog ongewis. We beperken ons hier tot de onroerende cultuurmonumenten.

Welnu: in Egmond Binnen bestaat naast de Abdij, in 1934 gebouwd volgens ontwerp van architect Kropholler en reeds aangemerkt als rijksmonument, de zogenaamde Adelbertusakker waar het graf van deze eerste Christelijke prediker heeft gelegen. Het bevindt zich in een kleinschalig, vrijwel ongeschonden nollenlandschap met sporen uit vele eeuwen. Zo werd pas onlangs vastgesteld dat de enige linnenblekerij in het Hollandse kustgebied nog nabij deze plek *in situ* bewaard is gebleven. Aan de andere zijde van het dorp blijken de oudste waterstaatswerken van Noordholland te liggen, in de vorm van dijkjes en

dwarsdijkjes, duinrellen en sluisjes, en mogelijk zelfs de locatie van de oudste poldermolen die in 1408 'in de omgeving van Alkmaar' is gebouwd.

Voortbordurend hierop kan de duopolder Berger- en Egmondermeer worden aangemerkt als de eerste grote droogmakerij van Holland, stammend uit 1564. Initiatiefnemers waren de ambachtsheren van beide dorpen, de al genoemde Lamoraal van Egmond, die zijn hoofd te Brussel verloor maar door Goethe en Beethoven onsterfelijk is geworden, en zijn strijdmakker Hendrik van Brederode, bijgenaamd 'de Grote Geus'. Daar kunnen Pijnacker en Klazinaveen toch niet aan tippen, zou men zo zeggen.

Daarmee is de opsomming van bijzondere landschappelijke sporen en de lijnen met de grote geschiedenis nog niet ten einde. Neem de Ruïnekerk in Bergen: de enige kerkruïne uit de strijd rond Alkmaar (1573-74) die niet ten prooi is gevallen aan de handelaren in puin. Of neem het Oude Hof in dezelfde plaats: de eerste parkaanleg in formele Franse stijl in Nederland, voltooid in het jaar 1660, toen in het land van herkomst juist een aanvang werd gemaakt met de aanleg van Versailles. Of ook het dorp Bergen aan Zee: de enige badplaats aan de Noordzeekust die niet gegroeid is uit een vissersdorp, maar die als zodanig is gesticht in 1906, en aan de vormgeving waarvan grootheden als Leonard Springer en H.P. Berlage actief hebben meegewerkt. En wanneer we naar het uiterste noorden van de gemeente gaan komen we in de polder de Zijpe en bij de dijk de Hondsbossche Zeewering, even canonwaardig als de Deltawerken en de Afsluitdijk. Werken bovendien waaraan in het begin van de zestiende eeuw de al genoemde Jan van Scorel, onze eerste Hollandse *uomo universale*, actief heeft meegewerkt.

... maar ook luchtkastelen ...

De vraag, wat je met deze cultuurhistorische rijkdom moet doen, is op zich zinvol en legitiem. In de monumentenzorg is de discussie over een nieuwe functie voor beschermde gebouwen al oud; sommige principes zijn bijna onwrikbaar, maar er doen zich zeker verschuivingen voor in de opvattingen. Appartementenbouw is acceptabel geworden voor het behoud van een monumentale Cuijperskerk, maar horecavestiging in een stellingmolen is nog altijd taboe. Hier spreekt waarschijnlijk een zekere mate van verwachting, een aureool of een romantisch idee, dat leeft bij het publiek en dat wordt geadopteerd, om niet te zeggen geannexeerd, door de politici. Bij het begrip 'kasteel' speelt dat wel bijzonder sterk. We hebben allemaal (met de in de inleiding genoemde

fractievoorzitter) de boeken van Kieviet gelezen, of die van Thea Beckman, Tonke Dragt of Jan Terlouw. Het is dan ook niet zo vreemd, dat de vakwethouder van de gemeente Bergen 'iets' wilde met het Slot op den Hoef.

Het fameuze slot bestaat echter niet meer; het werd in 1573 door de Geuzen verwoest. In de zeventiende eeuw stonden er getuige de al dan niet gero-mantiseerde tekeningen nog flink wat muren en torens overeind, maar in de loop van de achttiende eeuw werd het slot zoals zovele ruïnes gebruikt als steengroeve ten behoeve van dijkversterkingen en wegaanleg. Omstreeks 1820 stond alleen de zogenaamde Rentmeesterstoren nog overeind, en zelfs daarvan rest nu nog maar een onooglijk brok. Honderd jaar later was het complex volledig overgroeid en pas in de jaren 1930 werden de funderingen uitgegraven en geconsolideerd. Het huidige beeld is niet onromantisch, zeker niet in combinatie met de kleinschalige, half-kleinstedelijke bouw van het 'Overslot' en de charmante Slotkapel, het enige onderdeel van het kasteel dat al aan het begin van de zeventiende eeuw is gerestaureerd en gerenoveerd in renaissancestijl.

Van tijd tot tijd zijn er plannen gemaakt om ook het Slot te herbouwen. Deze zijn steeds afgewezen met het terechte argument, dat er geen behoefte is aan een Eftelingkasteel. Wel zou de ruïne in zijn huidige vorm wat aansprekender kunnen worden gemaakt, bijvoorbeeld door een historisch informatiecentrum, een programma voor openluchtactiviteiten en een betere wijze van consolidatie en aankleding van het monument zelf. Met die intentie is een projectgroep van gemeentebestuurders en inwoners vol enthousiasme aan het werk gegaan, een inspanning die resulteerde in een duidelijke richtlijn. Vervolgens werd de opdracht verstrekt aan een professioneel bureau om op basis van deze ideeën een herinrichtingsplan te maken. De uitkomst was volstrekt onverwacht. Het bureau had een herbouwplan ontworpen met commerciële functies, terwijl de slotgracht zou worden volgezet met 'waterwoningen' en een ondergrondse parkeergarage werd voorzien ten behoeve van de honderdduizenden bezoekers, die zouden toestromen om dit unieke project te gaan zien. De historische legitimatie was wel zeer merkwaardig: het ging om 'een van de belangrijkste plekken van Holland'. Van hieruit zouden de graven, dus de Dirken en Florissen, hun macht hebben op- en uitgebouwd... Een vergissing is menselijk, maar het feit dat de graven van Holland (die Egmond-Binnen als steunpunt hadden) werden verward met de graven van Egmond

(die het Slot bewoonden, maar gewoon machtige ambachtsheren bleven zoals de Brederodes en de Wassenaars) maakte duidelijk, dat de opsteller van het rapport de boeken van Kieviet nooit had gelezen. Voorlopig resultaat: een volksopstand en een vrijwel raadsbreed gesteunde motie van afkeuring voor het gepresenteerde plan. Het projectbureau kreeg wel een herkansing, maar de resultaten daarvan zijn nog niet bekend; ze zullen hopelijk wat meer in overeenstemming zijn met de realiteit.

... en wat doe je in je Hof?

De slotruïne is een rijksmonument, vormt met Overslot en Slotkapel een beschermd dorpsgezicht en valt bovendien onder de 'Malta-Wet', de vorig jaar van kracht geworden Wet op de Archeologische Monumentenzorg. Hoe wild de plannen ook zijn, men stuit dus altijd op de grenzen van de wet, en bovendien is het geheel door zijn beperkte omvang en eenduidige problematiek letterlijk en figuurlijk te overzien. De situatie rond het tweede grote cultuurhistorische zorgenkind van de gemeente Bergen is van geheel andere aard. Dat is het al even genoemde Hof te Bergen, doorgaans aangeduid als 'het Oude Hof'. Dit omvat niet alleen een landhuis met tuinen en bijgebouwen, maar ook een complete parkaanleg van zo'n 70 hectare met hoge natuur- en cultuurhistorische waarden. De opstallen zijn in handen van commerciële instellingen, een deel van het park is in het begin van de twintigste eeuw geofferd aan villabouw, maar wat rest heeft een dubbel beschermde status als natuur- en cultuurmonument. Ruim de helft van de oorspronkelijke 'plantage' is in beheer gegeven bij het PWN (Provinciaal Waterleidingbedrijf Noord-Holland), dat ook het aanpalende duingebied beheert. De gemeente heeft het gedeelte rond het landhuis en een aantal aangrenzende bosgebieden in eigen hand gehouden, maar regulier onderhoud heeft de afgelopen kwarteeuw niet meer plaatsgevonden. Het bos wordt intensief gebruikt door wandelaars en andere recreanten en naast verwaarlozing is er ook sprake van een behoorlijke slijtage. Vijvers zijn dichtgeraakt met takken en bladafval, laanbomen zijn omgewaaid en niet vervangen, paden en landschapselementen als wallen en 'kattebergen' zijn afgetrapt en kleine cultuurmonumenten als hekken, bruggetjes en zitbanken in Amsterdamse Schoolstijl zijn in verval. Al een jaar of tien geleden was men het erover eens, dat er iets aan moest gebeuren. Er zijn allerlei plannen gelanceerd, maar toen op een gegeven moment duidelijk was dat een forse rijkssubsidie alleen gebruikt mocht worden voor restauratie, leken de contouren van een herstelplan bepaald.

Evenals bij het Slot op den Hoef werd een opdracht verstrekt aan een (gerenommeerd) bureau, maar toen dit zijn ideeën presenteerde bleek dat ook hier werd gedacht aan een reconstructie en niet aan een eenvoudige restauratie. Het oorspronkelijke plan voor de 'Franse' aanleg uit omstreeks 1643 was namelijk bewaard gebleven, en al waren historici het er allang over eens dat dit nooit als zodanig was uitgevoerd, het projectbureau nam dit als basis. Nu is terugrestaureren naar een 'originele' vorm in de gewone monumentenzorg niet gangbaar meer, maar voor tuinontwerpen wordt nog wel eens een uitzondering gemaakt. De radicale opzet die voor het Hof te Bergen was gemaakt, was echter uitzonderlijk. Behalve de geloofwaardigheid van vele onderdelen van de parkaanleg was er ook het praktische probleem, dat het landhuis, oorspronkelijk als linker bouwhuis ontworpen, in de negentiende eeuw in twee fasen was verbouwd en daarmee een neo-classicistisch uiterlijk had verkregen. Als zodanig heeft het ook zijn beschermde status als rijksmonument gekregen. Hier was terugrestaureren dus in het geheel geen optie; de gemeente was trouwens al lang geen eigenaar meer.

Andere onderdelen van de negentiende-eeuwse ontwikkelingen in het park, en vooral de inmiddels sterk toegenomen en wettelijk beschermde natuurwaarden, maakten uitvoering van het reconstructieplan in de praktijk tot een onmogelijkheid. Niettemin moesten vele vergaderingen in een door de gemeente ingestelde 'klankbordgroep' worden gehouden, voordat het projectbureau en de ambtelijke afdeling overtuigd waren van de onvermijdelijkheid van conserverend restaureren. Om de deskundige argumenten van de leden van deze groep, die professionele kennis op het micro-niveau bezaten, kon men echter niet heen. De laatste angelen werden door de gemeenteraad uit het ontwerp gehaald – een tamelijk uniek voorbeeld van daadwerkelijke burgerparticipatie. Inmiddels is er echter alweer zo'n anderhalf jaar verlopen zonder dat er een daadwerkelijke start met de restauratie is gemaakt. In het noordelijk deel van de oorspronkelijke plantage is de nieuwe beheerder, het PWN, inmiddels wel aan de slag gegaan met het renoveren van een aantal cultuurelementen. Dat geschiedt uit het gewone jaarbudget. Zo doet zich de merkwaardige situatie voor, dat een natuurbeschermingsorganisatie die tot voor kort bijna heilig geloofde in grootschalige 'natuurontwikkeling', zich ontfenkt over kleine cultuurelementen die vanouds onder de zorg vielen van de reguliere (locale) overheid. Het lijkt er dus op, dat deze laatste zich er niet goed raad mee weet.

Conclusie

Dit is inderdaad het geval. In de gemeente Bergen slaagt men er niet werkelijk in, om zijn trots op de rijke cultuurhistorie om te zetten in beleid. De meest recente discussie, heviger dan ooit, woedt om een notitie van het college van B&W over de toekomst van het buitengebied. Dit was tot voor kort nog grotendeels agrarisch en werd gedomineerd door veehouderij, maar verandert in een rap tempo in een aaneenschakeling van grote bollenkwekerijen, paardenhouderij, sportvelden en recreatieterreinen. Om deze verrommeling van het landschap een halt toe te roepen is een zogenaamde 'Gebiedsvisie' nodig als basis voor een globaal plan, een soort gemeentelijk streekplan, waarin een voorlopige planologische keuze wordt gemaakt voor de verschillende gewenste bestemmingen. Het behoort dus ruimtelijke ordening te zijn in de klassieke betekenis van het woord, een systeem dat in Nederland decennialang goed heeft gefunctioneerd. Het gepresenteerde plan heet in zijn inleiding uit te gaan van de grote cultuurhistorische waarden van het buitengebied (en dan niet alleen de droogmakerijen of de laatmiddeleeuwse bedijkingen), maar in de uitwerking gaat het niet in op een daadwerkelijk beschermingsbeleid. Van de vele bestemmingen zijn er twee uitgewerkt: woningbouw en verkeersvoorzieningen, juist die functies die het cultuurlandschap hier aan de noordflank van de overlopende Randstad in toenemende mate bedreigen. Ook nu zijn de reacties fel, zowel vanuit de bevolking als binnen verschillende fracties in de gemeenteraad. Het raadslid, dat de Slag om het Slot heeft helpen winnen, loopt zich in de publiciteit alweer warm.

Cultuur hebben is één ding. Cultuur behouden en beheren is veel moeilijker. En daarover verstandige besluiten nemen lijkt soms bijna onmogelijk. De kunstgemeente Bergen worstelt, en is nog lang niet boven.

Behoud van cultuur- en natuurwaarden

Landschapsbeheer komt tot stand in een spanningsveld met meerdere partijen en (soms) tegengestelde belangen. Ook particuliere verenigingen wisten zich in dit veld. Zoals de vereniging Bond Heemschut, die zich sinds 1911 inzet voor

het behoud van cultuurmonumenten en in actie komt bij verwaarlozing of dreigende sloop van monumenten of als een historisch stadsgezicht aangetast dreigt te worden door disharmoniërende nieuwbouw. Wat is de visie van Heemschut op het behoud van cultuur- en natuurwaarden in Nederland?

Willem Heijbroek
voorzitter
Provinciale
Commissie Zeeland
Bond Heemschut

afbeelding
de havenmonding
van Middelburg
door Adriaen
Pietersz. van de
Venne

Middelburg lag in de middeleeuwen aan de Arne, die bij Arnemuiden in de Westerschelde uitmondt. Toen deze steeds moeilijker bevaarbaar werd, is in die periode een 57 meter breed kanaal gegraven, vanaf de havens direct naar de Westerschelde. Dit was voor die tijd een waanzinnig omvangrijk karwei: alle schepen van de Zeeuwse Kamer van de VOC en WIC konden daardoor ongehinderd in en uitvaren. Middelburg beschermde de havenmond door de bouw van fort Zeeburg, beter bekend onder de latere naam Fort Rammekens.

Van het gedempte havenkanaal zijn nog steeds grote delen van beide dijken zichtbaar gebleven.

In het gebied ten zuiden van Middelburg wordt een nieuwe woonwijk gerealiseerd. Tussen dit gebied en het industrieterrein Arnestein is een golfbaan geprojecteerd, die Burggolf zonder vergunning aanlegt tot men de Westelijke Oude Havendijk voor fietsers afsluit en begint af te graven.

Op initiatief van de vrienden van Middelburg komt een conglomeraat van belangengroepen samen met Heemschut in het geweer, waarop de illegale werkzaamheden aan de golfbaan worden stilgelegd. De organisaties, die zich tegen het aantasten van deze

dijk verzetten, worden door de gemeente Middelburg uitgenodigd voor een gesprek. De uitkomst hiervan is dat een aangepast plan voor de golfbaan zal worden opgesteld, waarin de dijklichamen met uitzondering van een enkele doorsteek zo goed mogelijk zichtbaar blijven. Reeds afgegraven delen probeert men zo goed mogelijk te herstellen. De conclusie van de gemeente is dat veel problemen, discussies en extra werk voorkomen had kunnen worden als er op een eerder tijdstip overleg met de belangengroepen was geweest.

Deze pro-actieve benadering die al veel langer wordt uitgevoerd door de belangengroepen op het gebied van natuur en milieu zou ook bij de inrichting van het cultuurlandschap moeten plaats vinden.

Heemschut en bescherming van het cultuurlandschap

Heemschut maakt zich sterk voor het in herkenbare staat terugbrengen van afgegraven dijken, kanalen, rivieren, beken, havenmondingen, waterwerken, verdedigingslinies en fortificaties. Door op een evenwichtige wijze deze structuren te herstellen op basis van behoud door ontwikkeling, wat betekent dat

natuurwaarden minimaal worden aangetast, kan dit een verrijking betekenen van ons buitengebied.

In de eerste decennia van zijn bestaan hield Heemschut zich hoofdzakelijk bezig met de bescherming van individuele monumenten in steden en soms ook dorpen. In de loop van de jaren dertig begint het werkterrein zich uit te breiden tot de bebouwde omgeving. Daaruit is de latere belangstelling voor de te beschermen stads- en dorpsgezichten ontstaan. De bebouwing en inrichting van het landelijk gebied en de relatie met het landschap is een ondergeschoven kindje gebleven tot de introductie in de jaren negentig van de beleidsnota Belvédère. Deze gaat er van uit dat gebouwd erfgoed het buitengebied een uniek karakter kan geven en een tegenwicht biedt tegen de eenvormigheid van het landschap. Dat laatste was ontstaan door schaalvergroting in de landbouw, verregaande vormen van waterbeheersing door versnelde afvoer van hemelwater, afbraak van vestingwerken en ruilverkavelingen. Hierdoor moesten een groot aantal natuurlijke elementen zoals bochtige onverharde wegen, natuurlijke rivier- en beekbeddingen, kronkelende dijken, al dan niet met karakteristieke begroeiing, het veld ruimen.

Naast de ecologische hoofdstructuur vindt Heemschut het van even groot belang de cultuurhistorische en archeologische structuur in het landschap terug te brengen zodat het weer mogelijk wordt de historie te lezen. Door toepassing van de nota Belvédère blijkt het mogelijk de restanten van de historische bebouwing en infrastructuur van het buitengebied weer zodanig te herstellen dat ze herkenbaar en daardoor aantrekkelijk worden.

Behoud van cultuur- en natuurwaarden

Bij de oordeelsvorming over herstel en restauratie komen twee tegenstrijdige opvatting naar voren. Vliedbergen, vestingwerken, dijken en alle andere verhogingen, oude watergangen, havenmondingen en dergelijke kan men volledig terug brengen in hun oorspronkelijke staat. In dat geval kunnen belangrijke natuurwaarden verloren gaan.

Het is echter ook mogelijk de begroeiing zodanig te beheren, dat de oorspronkelijke functies zichtbaar worden gemaakt, maar tegelijkertijd natuurwaarden gespaard blijven; de kwaliteit daarvan kan zelfs verbeteren. Bij fortificaties, die geheel bestaan uit aarden wallen al dan niet met verspreid voorkomende gemetselde toegangspoorten, versterkingen opslagplaatsen en verblijven voor officieren en manschappen is de kans op een gunstige ontwikkeling groot. Hier zou men een zware begroeiing met bos al dan niet met

ondergroei zodanig kunnen verwijderen, dat de resterende boomgroepen de vorm van de fortificatie accentueert. Op deze manier worden niet alleen de cultuurwaarden maar ook de natuurwaarden versterkt. Er zijn namelijk veel verschillende overgangen gemaakt, waardoor de voorwaarden voor een grotere verscheidenheid aan plantengemeenschappen kan ontstaan.

De ontwikkeling neemt jaren en zal niet meteen merkbaar zijn. Wij kunnen dit beschouwen als een vorm van natuurbouw, zoals men bij de aanleg van de ecologische hoofdstructuur toepast.

Iets dergelijks geldt voor verlandde grachten, kanalen en andere watergangen. De herkenbaarheid moet terugkomen, wat niet wil zeggen dat oevers kaarsrecht en steil afgemaakt en aanwezige dijkresten volledig opgehoogd moeten worden. Het is best mogelijk om door het aanleggen van een geleidelijk verlopend talud de natuurwaarden te verhogen en tegelijk de herkenbaarheid te verbeteren. Een dergelijk gedeeltelijk herstel heeft als bijkomend voordeel, dat het minder onderhoud vergt.

Een geval apart vormen de uit steen of hout opgetrokken bebouwingen. Hier kunnen wij de natuurlijke ontwikkeling niet zijn gang laten gaan, omdat dit onherroepelijk verlies betekent. Vaak voorkomende groei van planten, struiken en zelfs bomen in voegen, dakgoten en andere naden dienen zo snel mogelijk te worden verwijderd om kostbare restauraties in een latere fase te voorkomen.

De laatste jaren is de omvang van te beschermen cultuurlandschappen steeds groter geworden. Dit is noodzakelijk omdat veel met elkaar samenhangt en door deze te verbreken versnippering dreigt. Deze ontwikkeling is te vergelijken met het instellen van de ecologische hoofdstructuur.

Zo gaat in Zuid-Holland de landgoederenzone tussen Den Haag, Wassenaar en Leiden onder de naam Duin en Horst als cultuurhistorische hoofdstructuur bescherming krijgen. Deze zone is uniek door de architectuur op oude kreekruggen, met daartussen de laagveen weides.

Hetzelfde geldt voor overal in ons land voorkomende resten van verdedigingslinies, zoals uit onderstaand voorbeeld blijkt.

Verdedigingslinies als cultuurhistorische hoofdstructuur

Tijdens de Tachtigjarige oorlog is op verschillende plaatsen in Zuidwest Nederland stevig gevochten tussen Spanje en de toenmalige gewesten. In dat kader zijn uitgebreide verdedigingslinies aangelegd.

Te beginnen met het uiterste zuidwesten zijn dit de Staats-Spaanse linies, vanaf Sluis tot aan Hulst. Vanaf de vesting Hulst zet de linie zich voort over de Westerschelde tot ver in België met het kasteel Zantvliet en omringende fortificaties als belangrijke schakel naar de West Brabantse waterlinie. Deze linie begint bij de in die tijd onneembare vesting Bergen op Zoom, die 'La pucelle' (maagd) werd genoemd. Van fort Moermont, via de forten Pinssen, Roovere (Halsteren) en Henricus loopt de linie naar de bolwerken van Steenbergen.

De West Brabantse waterlinie is een van de oudste van ons land en heeft vanaf 1628 diverse aanvallen van Europese legers weerstaan. Tussen de forten en met name in het Halsters laag kan met sluizen water uit de Zoom worden ingelaten, waardoor een groot gebied onder water komt te staan. Voor de Spaanse legers moet het vrijwel onmogelijk zijn geweest dit geïnundeerde gebied door te trekken. De vestingbouwer Menno van Coehoorn heeft de vestingwerken van Bergen op Zoom, Steenbergen en tussenliggende forten verbeterd. Vanaf Steenbergen zijn door hem nog meer verdedigingswerken aangelegd, die tot de vesting Willemstad en zelfs tot Grave doorliepen, met het doel de republiek te beschermen.

Ten tijde van de Bataafse Republiek vervalt de noodzaak om het zuidelijk gedeelte van de Brabantse linie te handhaven en vanaf omstreeks 1830 wordt de

gehele linie niet meer gebruikt. De natuur kan zijn gang gaan. In de loop van de tijd raken de forten Pinssen en de Roovere en de omringende gebieden met bos overdekt. Fort Moermont wordt met de grond gelijk gemaakt, maar van Henricus bij Steenbergen is het profiel nog steeds goed zichtbaar.

Op basis van een belvédère studie en een landschapsvisie is door een conglomeraat van partners met als trekker de 'Stichting vrienden van de West Brabantse Waterlinie' een convenant gesloten om deze waterlinie weer zichtbaar te maken. Bij de historische reconstructie zal er voor worden gezorgd dat door het scheppen van verschillen in hoogte, waterstanden en begroeiing een zodanige differentiatie ontstaat dat zich een aantrekkelijk natuurgebied kan ontwikkelen.

Nieuwe wet

Per 1 juli 2008 is de nieuwe wet op de ruimtelijke ordening in werking getreden. Hiermee kunnen provincies de cultuurhistorische hoofdstructuur aangeven en beschermde landschapsgezichten aanwijzen binnen of buiten de reeds bestaande nationale landschappen. Daarin zijn veelal belvédère gebieden opgenomen. Dit is bijzonder noodzakelijk omdat belangrijke landschappen zoals verdedigingslinies, samenhangende buitengoederen en historisch belangrijke droogmakerijen vaak op het grondgebied

De Zwartenhoekse Zeesluis bij Axel in Zeeuws Vlaanderen, direct nadat de zware begroeiing van de buitenste doorgang is verwijderd. De restauratie is momenteel bijna voltooid.

van meerdere gemeenten liggen. Zo kan het voorkomen dat de ene gemeente voor een deel in zo'n gebied zijn uitbreidingsplannen wil realiseren terwijl de buurgemeente zich sterk maakt voor herstel en bescherming van een ander deel op zijn grondgebied. Dergelijke situaties komen we bij herhaling tegen, vooral ook omdat de houding ten aanzien van het erfgoed zeer sterk kan uiteenlopen.

Hier is een belangrijke taak voor de provincie weggelegd. Voor het behoud van monumenten en cultuurlandschap moeten echter wel de middelen beschikbaar blijven. Nu is het zo dat een aanvraag tot opname op de rijksmonumentenlijst een tijdelijke bescherming garandeert. Bij de nieuwe regeling in het kader van de 'Modernisering van de Monumentenzorg' is dit niet meer mogelijk. Organisaties als Heemschut en Cuypersgenootschap maakten bij hun beschermingswerk hier regelmatig gebruik van, wat voor veel monumentale bebouwing en cultuurlandschap de redding heeft betekend.

Wanneer dit niet meer kan zullen zij naar de bestuursrechter moeten, wat niet alleen veel kosten met zich brengt, maar ook betekent dat er geen inhoudelijke afweging plaats vindt. De rechter kan alleen maar beoordelen of de procedure op de juiste wijze is gevolgd. Wij hebben de indruk dat vooral in kleine gemeenten regelmatig zware miskleunen voorkomen, maar dit kan (vaak met veel belastinggeld) weer hersteld worden. Dit betekent in de meeste gevallen een verloren zaak. Men zal daarom een paragraaf moeten opnemen, die regelt dat zo gauw er een bedreiging van cultuurhistorische waarden wordt gesignaleerd de rijksoverheid en particuliere organisaties als Heemschut in moeten kunnen grijpen. Dat betekent dat zij de mogelijkheid moeten houden een tijdelijke bescherming af te dwingen totdat onafhankelijke instituten de waarde hebben beoordeeld en adviseren over behoud, herstel en beheer. Een dergelijk advies zou dan ook bindend moeten zijn.

Daarbij dienen deze instituten ook de mogelijkheden voor hergebruik en de kosten en baten mee te wegen. Uit recente modelberekeningen blijkt dat in veel gevallen de omvangrijke uitgaven voor herstel en herinrichting meer dan goedgemaakt worden door de inkomsten uit toegenomen recreatie, belastingopbrengsten en omzet van aan het project gelieerde ondernemers. Doorgerekend voor de vitalisering van de Staats-Spaanse linies blijken deze kosten zich gemakkelijk binnen alleszins acceptabele termijnen terug te verdienen en daarmee dus zeer goed verdeigbaar. Zo kunnen militaire werken in vreedstijd veel geld opleveren.

Voor de bescherming van het cultuurlandschap is een integrale en interdisciplinaire aanpak noodzakelijk. Dat betekent dat bij herinrichting en herstel instellingen van diverse pluimage als de provinciale landschappen, stichtingen voor landschapsbeheer, erfgoedhuizen, provinciale waterstaat, staatsbosbeheer, onderzoeksinstituten van universiteiten of verschillende overheden en particuliere organisaties betrokken moeten worden.

Wij hopen en verwachten dat binnen de Modernisering van de Monumentenzorg (MoMo) deze voorwaarden voor behoud en beheer worden opgenomen. Een samengaan van cultuurhistorie met natuurwaarden kan de belevingswaarde en leefbaarheid van Nederland verbeteren.

Geraadpleegde literatuur

- *Water als vriend en vijand! Monumentengids* (Bergen op Zoom 2008).
- T. Bade en G. Smid, *Eigen haard is goud waard. Over de economische baten van cultuurhistorisch erfgoed* (z.p. 2008).
- P. Dauvellier en Y. Alkema, *Ruimte met karakter. Sturen op de kwaliteit van het cultuurlandschap* (Den Haag 2008).
- *Nota Belvedere. Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting* (1999).
- A.J. Haartsen, A.P. de Klerk, J.A.J. Vervloet en G.J. Borger, *Levend verleden. Een verkenning van de cultuurhistorische betekenis van het Nederlandse landschap* (Den Haag 1989).
- Ministerie van OC en W, dir. Cult. Erfg. en RACM, *Modernisering monumentenzorg (MoMo)* (2007).
- H. Harmsen, *De oude kaart van Nederland: Leegstand en herbestemming* (Den Haag 2008).
- *De C van de RACM. Wat doet de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten voor het cultuurlandschap?* (RACM, 2008).

Boerenerfgoed

Bij landschap denken we niet meteen aan een museum. Een museum is natuurlijk nog vaak een gebouw en buiten dat gebouw vind je landschap. Het sluit elkaar als het ware uit. Toch klopt dat niet helemaal want ook musea dienen zich te verhouden tot hun omgeving, al is het maar hun sociale landschap. Deze bijdrage gaat dan ook niet zozeer over landschap sec maar meer over de kansen die de ruimte buiten het museum zoal biedt.

Wim Hupperetz
programma-
manager Erfgoed
en Ruimte bij
Erfgoed Nederland

afbeelding
De boeren konden
hun verhaal
vertellen in een
moderne
biechtstoel.

Musea zijn traditioneel sterk gebonden aan een gebouw, aan een collectie en aan bezoekers die naar tentoonstellingen van die collectie in hun gebouw komen kijken. Is dat gebouw er (tijdelijk) niet dan is het museum onherroepelijk in een identiteitscrisis.¹ En dat terwijl in de museumdefinitie van ICOM het woord gebouw niet wordt genoemd.² Vanaf de jaren 1980 zien we in internationaal verband museale vernieuwingspogingen die we samen kunnen vatten onder Nieuwe Museologie (New Museology). Slechts weinig musea slagen er in om los te komen van hun gebouw en zich duurzaam te manifesteren in een stad of regio. In dit artikel worden diverse voorbeelden besproken van museale projecten en initiatieven die de mogelijkheden bewust of onbewust in het spoor van de Nieuwe Museologie onderzoeken. Het project Boerenerfgoed is een van die initiatieven en wordt geplaatst in deze context. Het project werd enkele jaren geleden door het Limburgs Museum geïnitieerd en is nu bijna afgerond. Centrale vraag is in hoeverre deze buitenmuseale projecten de zoektocht naar vernieuwing van het museumconcept in Nederland werkelijk beïnvloeden. Om die reden is het zinvol om van een aantal van deze zoektochten nu al voorzichtig de balans op te maken.

Van openlucht naar eco

Denken we aan landschap en musea dan komen we onherroepelijk uit bij openluchtmusea. Zij zijn

doorgaans gehuisvest in een landelijke omgeving waar de wisselwerking tussen binnenruimte en buitenruimte kenmerkend is. De meeste Europese openluchtmusea zijn de vorige eeuw in het leven geroepen als reservaten van de bedreigde en verdwijnende volkscultuur en ambachtelijke tradities. In feite was men toen bezig om pre-industrieel materieel en immaterieel erfgoed *avant la lettre* te musealiseren en te redden. Sinds enkele decennia is er een uitgebreide academische discussie gevoerd over dit groten-deels geësceneerde erfgoed en wordt duidelijk dat dit erfgoed er bij gebaat is om niet bevroren of gemusealiseerd te worden.³ Vreemd genoeg ging en gaat die academische discussie grotendeels voorbij aan het grote publiek en dus aan het merendeel van de bezoekers van die openluchtmusea. Traditioneel zijn deze openluchtmusea gewend om buiten een gebouw te werken maar dat heeft te maken met het feit dat zij per definitie niet in één gebouw maar op een terrein in meerdere gebouwen zijn gehuisvest. Maar ook hier blijft men actief binnen een vast territorium en is er weinig werking in het dorp, stad of regio waarin men functioneert.

Treedt een museum buiten zijn eigen gebouw dan is dat weer vaak door neer te strijken in een ander museum. Het Rijksmuseum deed en doet dat bijvoorbeeld door tijdelijke (provinciale) vestigingen van collectiedelen in Assen, Maastricht en Uden. Hoewel dit voor het Rijksmuseum wel nieuwe inzicht-

ten kan bieden, heeft het naar buiten toe meer met branding te maken dan met een intrinsieke zoektocht naar collectiespreiding of vernieuwing.

Vanaf de jaren 1980 wordt er vanuit de Nieuwe Museologie gewerkt aan de vernieuwing van het museumconcept. Hoewel er in Nederland wel beleidsmatig bij wordt aangehaakt, gebeurde er in de praktijk weinig. Hierbij werkte men vooral vanuit het concept van het ecomuseum, dat vooral uitgaat van een *sense of place*; dat betekent dat de nadruk sterk ligt op een gebied en zijn bewoners en men richt zich dus niet zozeer op een gebouw.⁴

In 1986 werd in Den Haag het initiatief genomen om te komen tot een Volksbuurtmuseum in de Schilderswijk dat er in 1988 ook daadwerkelijk kwam. In Utrecht zou het tot 1993 duren voordat daar het Volksbuurtmuseum Wijk C werd opgericht. Het Volksbuurtmuseum in Den Haag was oorspronkelijk bedoeld als museum voor de arbeiderswijken, maar verschoof in de loop van haar bestaan steeds meer in de richting van theater en later tot een multicultureel en multifunctioneel centrum, met als doel het presenteren van kunst- en cultuuruitingen van heden en verleden, allochtoon en autochtoon.⁵ Het landelijke cultuurbeleid eind jaren 1990 stimuleerde deze musea sterk in deze richting en dat werd weer vertaald in projecten op het gebied van social inclusion. Men streeft hierbij naar de sociale integratie en maatschappelijke participatie van diverse doelgroepen. Hiervoor gingen Museum Jan Cunen in Oss, Zcala in Den Haag, het Brabants Natuurmuseum in Tilburg en het Amsterdams Historisch Museum via verschillende samenwerkingsprojecten op zoek naar vernieuwing van hun museale concept door een herbezinging op de maatschappelijke context van het museum. In 2002 startte men het project Blauwdruk waarin vier musea de mogelijkheden van social inclusion verkenden.⁶

De projecten zijn sinds de afronding van het project in 2005 voor het grootste deel afgerond, stilgevalen of wachten op een nieuwe impuls. Het Volksbuurtmuseum in Den Haag veranderde in 2004 zijn naam in Zcala en werd in 2005 opgeheven. De Museumschool in Oss draait nog steeds maar op een laag pitje. Het Natuurmuseum Tilburg heeft de nieuwe richting niet verder doorgezet in haar beleid. Het meest duurzame en goed uitgewerkte voorbeeld van een dergelijk *outreach*-project is Geheugen van Oost dat door het Amsterdams Historisch Museum is opgezet en ook nog steeds succesvol draait.⁷ Overigens is Geheugen van Oost ook los van het Amsterdams Historisch Museum in staat gebleken

een duurzame basis te kunnen neerleggen en dat is waarschijnlijk de basis van het duurzame succes.

Culturele biografie van een plaats of regio

Tegelijkertijd met de aandacht voor de multiculturele samenleving en *social inclusion*, ontwikkelde zich in Zuid-Oost Brabant een ander vervolg op het ecomuseum-concept. Het project Identiteitsfabriek Zuid-Oost (IDZO) is volgens de uitgangspunten van dit Franse ecomuseum ontwikkeld. In 1999 werd dit nader uitgewerkt via het concept van de culturele biografie.⁸ De culturele biografie van een plaats of regio gaat uit van drie principes. In de eerste plaats wil het benadrukken dat beeldvorming gebaseerd is op bepaalde onderdelen van de historische *gelaagdheid*. In de tweede plaats moet de biografie niet letterlijk moet worden opgevat maar geldt deze als een *meta-foor*. Tenslotte is van wezensbelang dat men een landschap, een regio of een plaats beschouwt als een *dynamisch fenomeen* dat bestaat uit de eerder aangeduide historische gelaagdheid.

IDZO wil bewoners en bezoekers van een regio in staat stellen de culturele biografie van een streek te lezen.⁹ Inmiddels zijn we bijna tien jaar verder en lijkt het project ter ziele. De website bestaat niet meer en het is onduidelijk in hoeverre het Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHCE) de stichting IDZO nog faciliteert bij het samenstellen van de culturele biografie van Zuidoost Brabant. In een evaluatie van het provinciale museumbeleid in 2006 wordt vastgesteld dat de impact van deze aanvankelijk veelbelovende en vernieuwende museologische benadering “weinig impact heeft gehad in het museale veld” en dat het project in de praktijk los is komen te staan van het museale beleid en ook niet in staat bleek om lokale en regionale musea als samenwerkingspartners te binden.¹⁰

Ook de vertaling van het culturele biografieconcept via het project Vierluik naar drie Noord-Brabantse musea¹¹ in de jaren 2001-2004 was geen succes. Deze drie musea dienden hun semipermanente opstellingen aan de hand van vier thema's te ontsluiten. Essentieel voor het concept culturele biografie is dat eenzelfde object vanuit verschillende standpunten kan worden bekeken, waarbij iedere keer een ander verhaal kan worden verteld. In plaats van een afzonderlijk museum aan één specifiek luik te koppelen, zou de collectie van een willekeurig museum vanuit elk van de vier luiken kunnen worden bekeken. Een van de conclusies was echter dat “musea via een conceptueel keurslijf niet tot echte, inhoudelijke samenwerking te dwingen” zijn. De participatie was vooral ingegeven door financiële en

pragmatische redenen.¹² Kijken we naar de oorspronkelijke doelstelling van dit project dan valt op dat het concept door de musea wel heel beperkt is uitgewerkt en dat er niet of nauwelijks gezocht werd naar samenwerking met andere museale en niet-museale instellingen.

Nog voordat het Brabantse project was geëvalueerd pikte men in Maastricht het concept ook op. Bij de discussie over een nieuw stedelijk cultuurhistorisch museum in 2003 koos de gemeente niet voor een fysiek museum maar voor een virtuele aanpak aan de hand van de culturele biografie. Hierbij speelt ongetwijfeld ook mee dat de provincie Noord-Brabant en de gemeente Maastricht zich lieten adviseren door hetzelfde adviesbureau.¹³ In de uitwerking van de culturele biografie van Maastricht heeft men gekozen voor vier 'identiteiten' tevens vier tijdspannen. In de uitvoering kiest men voor een projectbureau dat een website maakt en onderhoudt en de programmering van de verschillende gemeentelijke musea, archieven en kunstinstituten regisseert. De website fungeert als conceptueel hart van het project en moet naar buiten toe de vier 'identiteiten' van de stad Maastricht ontsluiten.¹⁴ Verder is hier ook een 'doe mee' laag waar verhalen worden verzameld en gepresenteerd. Hoewel een evaluatie nog niet heeft plaatsgevonden en het project nog volop in ontwikkeling is, blijkt met name de 'doe mee' laag lastig te realiseren. Dit zien we bij andere projecten ook terugkeren.

In december 2006 werd door de provincie Limburg besloten tot het creëren van een Culturele biografie Limburg. Waarschijnlijk is op basis van de ervaringen in Noord-Brabant uiteindelijk gekozen voor een actieprogramma dat vrijwel geheel buiten de reguliere erfgoedinstellingen wordt uitgevoerd. Het project is recentelijk gestart en kenmerkt zich door een intensieve samenwerking met provinciale televisie en krant.¹⁵

Lokale en particuliere initiatieven

Behalve deze twee hoofdstromingen zien we ook veel losstaande initiatieven die hier kort worden besproken. Diverse musea experimenteren met nevenvestigingen. Het Amsterdams Historisch Museum kent er enkele maar vaak zijn deze puur vanwege beheerstechnische redenen gekozen. Het Breda's Museum heeft echter hier een bewust beleid van gemaakt. Het museum wil zich nadrukkelijk op locatie manifesteren in verschillende ruimtes onder de noemer Breda's Museum op locatie. Er zijn inmiddels op drie locaties nevenvestigingen ontstaan die het museum in ieder geval meer zichtbaar maken en

ook conceptueel versterken. Dit sluit meer aan bij het concept van een netwerkmuseum dat zich steeds verder verspreid over een stad of regio vanuit een moedermuseum.

Het stadsmuseum in Tilburg daarentegen strijkt telkens op andere locaties neer omdat het (nog) geen vaste locatie heeft. Het museum "wil op vernieuwende wijze herinneringsplekken in de stad weer de oorspronkelijke betekenis geven en daar een actuele ontwikkeling aan verbinden".¹⁶ Hoewel die oorspronkelijke betekenis natuurlijk moeilijk te realiseren is, leidt de flexibele positie tot verrassende, zeer wisselende optredens en uitingen die het beeld van deze instelling heel dynamisch maken.

In aansluiting hierop kan ook het pleinmuseum worden genoemd dat als vernieuwend museumconcept inzet op het verkleinen van de afstand van bewoner en museum door op locatie kunst te presenteren.¹⁷ Via 'tijdelijke interventies in de openbare ruimte' creëert men een podium en platform voor hedendaagse kunst. Het betreft hier een installatie van projectieschermen die op locatie wordt opgebouwd en waarbij de inhoud (*audiovisuals*) telkens op maat wordt gemaakt door verschillende kunstenaars. In theorie zou hiermee ook het verhaal van een plek tot uiting moeten komen. Dit particuliere initiatief kent nog een wisselend succes afhankelijk van hoe je dat meet.¹⁸ Het concept is echter uitermate geschikt om gebruikt te worden voor het communiceren van immateriële erfgoed getuigenissen.

Immaterieel erfgoed en musea

Parallel aan deze museale vernieuwingsdrang kan worden vastgesteld dat diverse musea bezig zijn met de vraag hoe men immaterieel erfgoed een plek kan geven in het museale concept.

Onder immaterieel cultureel erfgoed wordt door UNESCO¹⁹ verstaan: "De beoefening, de voorstellingen, de expressie, de kennis en vakkennis – inclusief de bijbehorende instrumenten, voorwerpen, artefacten en ruimtes – die gemeenschappen, groepen en, soms individuen erkennen als onderdeel van hun cultureel erfgoed".

Anders dan de volkskundige openluchtmusea de afgelopen eeuw hebben gedaan, gaat het niet om het musealiseren en bevriezen van tradities. In 2005 werden diverse aanbevelingen gedaan zoals de aanstelling van consultants immaterieel erfgoed bij de erfgoedhuizen, de centrale verzamelfunctie bij Openluchtmuseum en Zuiderzeemuseum en verder verwacht men van de rijksoverheid wel sturing maar geen inmenging in de focus van immaterieel erfgoed.²⁰ Immaterieel erfgoed zoals hierboven

Scène uit het theaterstuk *Grashoek is weg*. Acteur Joost Horward speelt boer Grashoek die zijn kleindochter toespreekt vanuit de strontgang in zijn lege stal. Foto: Ingrid Docter, Kunstfactor

omschreven, is dan ook niet gebaat bij lijsten, strikte bescherming en definities. Het kenmerkt zich door dynamiek, verandering en transformatie en dat staat haaks op de 'statische pakhuizen' die musea doorgaans blijken te zijn.²¹

Diverse musea gaan meer inspelen op persoonlijke geschiedenissen en getuigenissen als bron en uiteindelijk misschien wel als nieuw collectiedomein. Enkele van de hierboven genoemde projecten en initiatieven houden zich hier nadrukkelijk mee bezig maar er zijn inmiddels ook initiatieven in Almere, Enschede, Kerkrade, Utrecht en Tilburg.²² De verhalen van psychiatrische patiënten die het Dolhuys in Haarlem verzamelt en de link met theater verdienen een aparte vermelding.

Een goed voorbeeld hiervan was ook het project 'Brieven aan de Toekomst', dat bij uitstek inging op persoonlijke getuigenissen als historische bron voor toekomstige historici. Hierbij werd gevraagd of men wilde beschrijven wat men op 15 mei 1998 deed.²³ Het persoonlijke verhaal wordt steeds belangrijker als achtergrondinformatie en documentatie bij de collecties van cultuurhistorische musea. Hierdoor gaat het object immers leven. Maar niet alleen de objecten zijn van belang. De verhalen op zichzelf vormen ook een belangrijke bron die voor de toekomst bewaard, maar ook doorgegeven moet worden. Verhalen, sociale praktijken en ambachten zijn voorbeelden van immaterieel erfgoed: erfgoed dat niet tastbaar is en zijn kracht vaak ontleent aan de verschillende ver-

schijningsvormen en de meerdere lagen die herkenbaar zijn. Maar met dit fluïde karakter staan die verhalen en sociale praktijken haaks op het onroerend erfgoed in de museumcollecties. Verder kenmerken die collecties zich tenslotte door het feit dat ze min of meer worden onttrokken aan die sociale praktijk. De kernvraag is dan ook hoe dit immaterieel erfgoed zich verhoudt tot het museum als instituut. In feite maakt het documenteren van immaterieel erfgoed dat dit erfgoed transformeert naar de categorie van roerend erfgoed. Taal, verhalen, optredens, interviews en gewoontes slaan uiteindelijk wel of niet neer in een materieel object en is daardoor wel of niet museumaal of archivalisch. Immaterieel erfgoed in de zuivere vorm lijkt dan ook als zodanig niet gemusealiseerd of gearchiveerd te kunnen worden.²⁴

Boerenerfgoed als aanleiding en als uitwerking²⁵

Het project Boerenerfgoed²⁶ wil de veranderingen op het Limburgse platteland die zich voordoen naar aanleiding van de Reconstructie zichtbaar maken en documenteren. Dat doet het Limburgs Museum in Venlo in samenwerking met het Huis voor de Kunsten Limburg, de Toneelacademie Maastricht en de streekmusea in Helden (De Moennik), Horst-Melderslo (De Locht) en Nederweert-Eind (Eynderhoof). Iedere instelling heeft hierbij zijn eigen belang en agenda en de redelijk grote cultuurverschillen tussen deze samenwerkingspartners

maakten Boerenerfgoed tot een 'spannend' project. De uitwerking van het project vond plaats via een theateronderdeel, een reizende tentoonstelling met een 'boerenbiecht' langs de streekmusea, een educatief project in het kader van Plan Je Eigen Ruimte, een grote afsluitende tentoonstelling in het Limburgs Museum²⁷ en een website. Zoals bij veel van dit soort projecten vormt de website een belangrijke pijler. In de praktijk komen de verwachtingen en doelstellingen van de website vaak niet uit. De website staat in theorie open voor het vertellen en registreren van nieuwe verhalen. De participatie op dit onderdeel valt meestal bar tegen en kan alleen succesvol zijn bij de inzet van veel (vrijwillig) personeel en voortdurende aandacht en voeding van de site. Geheugen van Oost is in dat opzicht een positieve uitzondering door de vele uren die hierin zijn gestoken.

De Reconstructie

De Reconstructiewetgeving uit 2002 heeft nu al grote invloed op het Limburgse platteland en de komende jaren zullen nog meer veranderingen plaatsvinden, met name in de intensieve veehouderij. Na een mechanisering vanaf het einde van de negentiende eeuw, de schaalvergroting vanaf de jaren 1940, de intensivering van de veehouderij vanaf de jaren 1970 lijkt de nu laatste slag in de intensivering te worden gemaakt. Middels een vrij rigoureuze verdeling in intensiveringszones (concentratiegebieden), extensiveringszones (varkensvrije zones) en verwe-

vingsgebieden (mix van wonen en varkenshouderij) wordt het Noord-Brabantse, het Noord- en Middenlimburgse en delen van het Gelderse en Overijsselse platteland 'gereconstrueerd'.

De belangrijkste gevolgen zijn herkenbaar in de krantenkoppen van de afgelopen twee jaar: 'Noord-Limburg wil kleinere stankcirkels voor plattelandsdorpen', 'Boeren willen meer zeggenschap in waterschappen', 'Meer psychische problemen onder Noord-Limburgse boeren', 'Er stoppen 10 boeren per dag in Nederland', 'Reconstructiewet opent deur naar varkensflat', 'Verzet Varkensflat Limburg groeit'. De Reconstructie is een ingrijpend proces waarbij veel partijen betrokken zijn. Het is een actueel thema met een hoge nieuwsaarde, schrijnende verhalen en interessante vraagstukken.

Het Limburgs Museum wilde met het project Boerenerfgoed een *pilot* starten om vat te krijgen op dit nieuwe aandachtsgebied. Hiermee wilde het museum ook antwoord krijgen op de vraag of en hoe immaterieel erfgoed thuis hoort in een museum. Het immateriële erfgoed vormt uiteindelijk een collectie op zich. Maar hoe verzamel je het? En hoe gebruik je het? Het zou bijvoorbeeld kunnen dienen om bestaande (deels slapende) collectieonderdelen zoals de collectie landbouwgereedschappen weer een 'nieuwe' context te geven. Of is het mogelijk om immaterieel erfgoed ook als collectie op zich te presenteren? En zo ja, hoe dan? Kortom voor het Limburgs

Studenten-
verkenning van
een boerderij,
een onderdeel
van het project
Boerenerfgoed.

Foto: Ingrid
Docter,
Kunstfactor

Museum was het project een zoektocht om nieuwe vragen binnen het museumconcept te beantwoorden.

Nostalgie versus de harde werkelijkheid en het probleem van de actualiteit

In het project werd samengewerkt met drie streekmusea die een eigen – nostalgisch – beeld presenteren van de traditionele boerensamenleving van ongeveer 50 jaar geleden en ouder. Dat beeld is vertrouwd en veilig en spreekt hun bezoekers sterk aan. De Reconstructie is vooral verbonden met het heden en raakt scherpe en onveilige kanten van het boerenleven van tegenwoordig. De streekmusea hebben moeite om dat verhaal een plek te geven en willen dat soms niet omdat het de bezoekers confronteert met de harde werkelijkheid van het huidige boerenbestaan.

In tegenstelling tot de ‘geheugen van’ projecten die in navolging van het Geheugen van Oost aan populariteit winnen omdat zij herkenbare en nostalgische herinneringen aan vroeger oproepen, was Boerenerfgoed in eerste instantie niet op zoek naar verhalen van vroeger. Boerenerfgoed is geen erfgoed van 50 jaar of langer geleden. Dan zou een vertragingfactor in het waarderingsproces ingebouwd zijn en zou men het erfgoed van een relatieve afstand kunnen duiden. De processen rond de Reconstructie spelen echter nu en besluiten en ontwikkelingen zijn nog niet uitgebreid gearchiveerd. Er is dus nog geen tekst en geen vastgelegd verhaal, waar we op terug kunnen vallen. Er zijn veel partijen bij de Reconstructie betrokken en zij hebben ieder hun beweegredenen. De persoonlijke insteek en ervaringen zijn nog niet te toetsen aan de tijd, nog niet te relativiseren en al helemaal niet te becommentariëren. Voor de musea wordt het een klus om de enorme diversiteit aan verhalen te presenteren zonder daar een standpunt over in te nemen.

De poëtische kracht van het theater

Een van de meest aansprekende en succesvolste onderdelen van Boerenerfgoed was de samenwerking met de theatermakers. Studenten van de Toneelacademie te Maastricht gingen in 2006 de boer op, op zoek naar verhalen van de Reconstructie.²⁸ Hun verkenningstocht leidde tot vier theaterstukken die op locatie, in samenwerking met lokale amateurtoneelspelers werden opgevoerd.²⁹ De voorstellingen en de discussies die dit opleverde gaf het project veel draagvlak en leidde tot diverse interviews. In 2008 volgde een tweede – groter – toneelstuk (*Grashoek is weg*) dat eveneens op locatie werd opgevoerd en dat veel diep-

gaander en meer uitgewerkt en genuanceerd de gevolgen van de Reconstructie weerspiegelt.

In een interview met de regisseur Peter Stam wordt duidelijk wat zijn inbreng was.³⁰ “Er zitten veel feitelijkheden in het stuk, dingen die echt gebeurd zijn met mensen. Ik wilde echter niet plat in de realiteit blijven en ouderwets vormingstoneel maken. Er moet ook poëzie in. In Noord-Limburg zit de echte pijn, de echte angst en de echte spanning. Daar liggen echt bij mensen de geweren onder de bedden klaar. Ik wil die dingen die om ons heen leven vertalen in mooi toneel. Een poëtisch spel maken over de harde werkelijkheid. *Grashoek is weg* gaat over boer Grashoek, maar óók over jou en mij. Het gaat over de snel veranderende wereld waarin wij allen mee moeten. Maar een grote verandering in een mensenleven kan te veel zijn. Je kunt aan een ruiming onderdoor gaan en niet meer de moed hebben om door te starten. Dat is wat hier gebeurt.”

Evaluatie

Hoe past het project Boerenerfgoed in het rijtje museale buitenkansen zoals hierboven besproken? Net zoals de meeste museale vernieuwingsprojecten krijgt Boerenerfgoed waarschijnlijk geen direct vervolg.³¹ Dat heeft te maken met de aard van de financiering maar ook met het feit dat musea – als puntje bij paaltje komt – toch vooral gericht zijn op hun reguliere taakstelling. Daar worden ze tenslotte ook op afgerekend door hun financiers.

De incidentele ondersteuningsregelingen van de fondsen bieden dan wel kansen zoals we hebben gezien bij de projecten rondom *social inclusion* maar zijn net zo snel weer voorbij en vergeten.

Dat brengt me tot slot bij een belangrijke aanbeveling gericht aan beleidsmakers, financiers en directeurs van musea.³² Als je als museum wil meetellen als maatschappelijke factor dan moet je die maatschappij ook echt opzoeken en dus buiten je museum treden. Dat vraagt om een nieuwe taakopvatting en die vernieuwing van het museumconcept begint dan bij het uitbreiden van het traditionele domein.

De reguliere museale taakstelling is nu nog teveel beperkt tot tentoonstellingen in een gebouw. Het feit dat het inhoudelijk interessante concept van de culturele biografie zich steeds meer buiten dat museale domein verplaatst is in dit verband indicatief en verontrustend. Het toont verder aan dat er nog een grote kloof zit tussen de objectgerichte benadering van museumcollecties en de meer sociaal-culturele dimensie van geschiedenis zoals die tot uiting komt in een dynamisch cultuurlandschap.

Noten

- 1 Zie bijvoorbeeld de discussie over het zwerfende Stedelijk Museum in Amsterdam (NRC 14 augustus 2008) en de zoektocht van het Rijksmuseum naar een tijdelijke locatie.
- 2 <http://icom.museum/definition.html>.
- 3 Zie onder meer P. Gielen, *De onbereikbare binnenkant van het verleden. Over de encenering van het culturele erfgoed* (Leuven 2007).
- 4 P. van Mensch, 'Nieuwe museologie. Identiteit of erfgoed?' in: R. van der Laarse (redactie), *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005) 176-192. Zie ook: P. Davis, *Ecomuseums: a sense of place* (Leicester 1999).
- 5 J. Flamman, 'Het Volksbuurtmuseum' in: P.W. Voogt (redactie), *De Grote Kleine kansentlas* (Den Haag 2003) 51-54.
- 6 M. Vreede (redactie), *Blauwdruk. Vier musea en social inclusion* (Amsterdam 2004).
- 7 Zie: www.geheugenvanoost.nl.
- 8 G. Rooijackers, 'Het leven van alle dag benoemen. Cultureel erfgoed tussen ondernemerschap en nieuwe technologie', *Boekmancahier* 11, 1999, (41) 275-289.
- 9 P. Meurkens, 'De Noord-Brabantse identiteitsfabriek Zuid-Oost in de praktijk. De IDZO-formule is meer dan een technische operatie' in: *Mores* 4 (2003) 8-11.
- 10 Th. Ijdens, *Evaluatie van het museumbeleid van de provincie Noord-Brabant, 1998-2006*, 49.
- 11 Het betrof het Noordbrabants Museum te 's-Hertogenbosch, het Textielmuseum te Tilburg en het Museum voor Religieuze kunst in Uden.
- 12 Th. Ijdens, *Evaluatie van het museumbeleid van de provincie Noord-Brabant, 1998-2006*, 47.
- 13 Het betreft hier Bureau LAgroupe (zie www.lagroupe.nl). K. Swart en J. Idema, 'De culturele biografie van Maastricht', in: *Museumvisie* 2004. Inmiddels is er ook al een Culturele biografie van Zuidoost Friesland in ontwikkeling.
- 14 Zie: www.zichtopmaastricht.nl.
- 15 Zie www.verhalenvanlimburg.nl.
- 16 Zie: www.stadsmuseumtilburg.nl.
- 17 Zie: www.pleinmuseum.org.
- 18 Het Pleinmuseum dat in de Tilburgse buitenwijk de Reeshof van 14 tot en met 20 oktober 2006 werd opgesteld in het kader van de manifestatie Schatten van Brabant, werd door de bewoners nauwelijks bezocht of begrepen.
- 19 Zie: www.unesco.nl/node/49.
- 20 G. Muskens, *Immaterieel cultureel erfgoed in Nederland*, Rapportage op basis van interviews met 33 deskundigen, in opdracht van het ministerie van OCW, directie Cultureel Erfgoed (Den Haag 2005) 1.
- 21 Zie voor een actueel overzicht van de visie van museumdirecteuren op collectiebeleid: R. Hermans, W. Hupperetz, G. Luiten, T. de Neef, M. van der Reijden en A. Weij (redactie), *Voor de eeuwigheid? Over collectiebeleid in Nederland* (Rotterdam 2008).
- 22 Zie bijvoorbeeld www.geheugenvanalmere.nl, www.droombeek.nl, www.demijnen.nl, www.collectieutrecht.nl, www.geheugenvantilburg.nl.
- 23 A. de Jong en C. Wijers (redactie), *Brieven aan de Toekomst* (Utrecht 1999).
- 24 Zie voor een boeiende maar ook redelijk abstracte verhandeling over immaterieel erfgoed: B. Kirshenblatt-Gimblett, 'Intangible heritage as Metacultural Production' in: *Museum International* 56 (2004), 52-65; voor een Nederlandse vertaling zie: B. Kirshenblatt-Gimblett, 'Van etnologie naar erfgoed. De rol van musea', in: *Levend Erfgoed* (2008) nr. 1, 4-9.
- 25 Het project Boerenerfgoed is veel dank verschuldigd aan Agnes Vugts en Peter Stam (beide Huis voor de Kunsten), Jette Janssen-Beij (voorheen Limburgs Museum), Harry Litjens (Streekmuseum De Locht), Woody Laurens en Saskia Valk (beide Toneelacademie Maastricht) en Ingrid Docter (Kunstfactor). Zie ook: H. Horsten, 'Elke generatie boeren moet zijn eigen keuzes maken. Boerenerfgoed Limburg', in: *Veranderend land, de Reconstructie van het buitengebied* (Den Haag 2006) 4-9.
- 26 Zie www.boerenerfgoed.nl.
- 27 De afsluitende tentoonstelling *Dit dorp, ik weet nog hoe het was* loopt van 1 november 2008 tot 23 maart 2009.
- 28 I. Docter, 'Boeren Erf, een geëngageerde zoektocht naar het verhaal van de 'verdwijnende' boer', in: *De Theater NV* (maart 2006) 12-14.
- 29 *Boerenerfgoed – Verslag van een verkenningstocht* (Venlo 2006) DVD zie ook: www.boerenerfgoed.nl
- 30 *Dagblad De Limburger* 17-4-2008.
- 31 De projectfinanciering van Boerenerfgoed loopt af en de afdeling Erfgoedprojecten bij het Limburgs Museum, waar het project onder viel, is inmiddels opgeheven.
- 32 Vergelijkbare aanbevelingen zijn ook gedaan door de Raad voor Cultuur zie: *Een vitaal museumbestel. Advies over museale strategie* (Den Haag 2005), 5: "stimuleren van vernieuwing en experiment op gebied van educatie en presentatie, met oog voor paramuseale ontwikkelingen" en 8: "succes van musea niet alleen afmeten aan bezoekerscijfers en inkomsten".

Herinnering & Transformatie

De Internationale Triënnale in Apeldoorn had als thema ‘100 dagen Cultuur, Tuin en Landschap’. Het landschap stond centraal in een veelheid aan tentoonstellingen, lezingen, seminars, publicaties en educatieve activiteiten die rond Apeldoorn plaatsvonden.

Namens *Levend Erfgoed* doet Frans Schouten verslag.

Frans Schouten
redacteur *Levend*
Erfgoed

Megamanifestaties in het culturele domein zijn een zeldzaamheid in Nederland en grote werken die ook nog de samenwerking van vele instanties en organisaties vereisen zijn nog zeldzamer. We hebben vaak teveel last van afkeer van grote gebaren, bureaucratie, verkokering en grote ego's. Des te meer roept de Internationale Triënnale Apeldoorn de bewondering en de verwondering op. De samenwerking tussen de vele organisaties en personen die deze manifestatie mogelijk hebben gemaakt is uniek in ons land. De veelheid aan tentoonstellingen, lezingen, seminars, publicaties en educatieve activiteiten die rond Apeldoorn plaatsvinden dit jaar zijn niet alleen bewonderenswaardig, maar getuigen ook van moed en doorzettingsvermogen. Om nog niet eens te spreken van de ambitie er een driejaarlijks terugkerende manifestatie van te maken, dat kan alleen betekenen dat de initiatiefnemers nu alweer bezig zijn met de volgende ronde van dit evenement.

Het idee van een triënnale van het landschap in Nederland komt uiteraard niet uit de lucht vallen. Het landschap staat momenteel volop in de belangstelling. We hebben in de afgelopen jaren nationale landschappen benoemd. De discussie is losgebarsten over de verrommeling van het landschap en recentelijk is er een notitie verschenen waarin aan de nationale snelweg panorama's worden aangegeven. Deze blijken niet alleen een landschappelijke waarde te vertegenwoordigen die verdedigd moet worden tegen de toenemende afschotting van het uitzicht langs de weg en de oprukkende 'witte schimmel' in de oksels van onze verkeersaders, maar vertegenwoordigt ook een therapeutische waarde voor de automobilist. Onbelemmerd uitzicht vanaf de snelweg vermindert

de stress, verlaagt de bloeddruk en is dus goed voor hart en bloedvaten, het landschap als de Becel van mobiel Nederland. Het thema landschap is dus alleszins actueel te noemen en nu de projectgroep Belvédère haar belangrijke bijdrage aan het bewustwordingsproces met betrekking tot de waarde van het Nederlandse landschap gaat afsluiten en de fakkel moet worden overgenomen door gemeenten en provincies in de concrete uitwerking en uitvoering van de landschapontwikkeling, is het goed om weer eens uitgebreid bij het onderwerp stil te staan.

Natuur in Nederland

In de nota *Ruimte* zijn de nationale landschappen omschreven als gebieden “met een internationaal zeldzame of unieke en nationaal kenmerkende landschapskwaliteiten, en in samenhang daarmee bijzondere natuurlijke en recreatieve kwaliteiten”. Het beleid voor de nationale landschappen en daarmee de ruimtelijke hoofdstructuur van ons land, is gericht op het behouden, duurzaam beheren en waar mogelijk versterken van de landschappelijke kwaliteit en de daarmee verbonden waarden, niet als een statisch gegeven maar door ‘behoud door ontwikkeling’. Deze beleidsoriëntatie is een breuk met de wijze waarop overheden en maatschappelijke organisaties in de tweede helft van de vorige eeuw met het landschap zijn omgegaan. Nog niet zo lang geleden las ik in mijn regionaal dagblad een interview met een medewerker van wat vroeger de ruilverkaveling heette en nu de landinrichtingscommissie. In hetzelfde gebied in Drenthe had hij 40 jaar meegewerkt aan het landschap en nu was hij bezig alle beken weer te laten meanderen die hij destijds had rechtgetrokken.

Houtsingels en geriefhout worden nu opnieuw geïntroduceerd die destijds voor de schaalvergroting en de mechanisering moesten wijken. Hij was geen verbitterd man die zijn levenswerk teniet zag gaan, integendeel hij was zeer tevreden dat hij de wonden die destijds in het landschap waren geslagen, weer enigszins kon retoucheren, want helemaal zoals het was wordt het nooit meer. Dat hoeft ook niet want wij zijn ook veranderd, we hebben ook geen gemak meer in de tuin zoals bij mijn Drentse opa of bleekveldjes voor de was en het landschap heeft ook een andere betekenis gekregen. Wat vroeger 'woeste gronden' waren die nodig ontgonnen moeten worden is nu natuur geworden. Het is opmerkelijk hoe jong het begrip 'natuur' eigenlijk is. Natuur is ook een begrip dat uit de stad stamt. In sommige plattelandsgebieden in Europa is het onbewerkte land nog altijd een bron van zorg. Een oud-collega van me vertelde hoe de bewoners van een geleidelijk ontvolkt dorp in Galicië met zorg het bos dichterbij zien komen omdat de velden niet meer bewerkt worden, dat is voor hen geen natuur, maar een teken van de ondergang van een gemeenschap door primordiale krachten waar zij geen grip op hebben. Het verzet van de lokale bevolking tegen de herintroductie van wolven en beren is daar getuige van, dat zijn ideeën van ecologen en niet van boeren. Zoals ook Wouter Helmer een groot deel van de Edgar Doncker Natuurprijs die hem op 24 juni dit jaar werd uitgereikt wil besteden aan het project 'Missing Lynx' dat de ecologische hoofdstructuur nieuw leven wil inblazen door een netwerk van verbindingsroutes die de terugkeer van de lynx in Nederland moet bewerkstelligen.

Natuurontwikkeling is ook een heel specifieke Nederlandse term die zich moeilijk in andere talen laat vertalen en meer samenhangt met de afwezigheid van 'echte' natuur, dan voor onze liefde voor de natuur. De Milligerwaard, die zich nu al 15 jaar mag ontwikkelen als natuurgebied, wordt nooit het oerbos dat de initiatiefnemers op het netvlies hadden, het blijft een menselijk experiment met de natuur. Inmiddels behoren de Oostvaardersplassen door de verzakking van de gehele polder tot het hoogste deel van Flevoland en moet het natuurgebied kunstmatig nat gehouden worden. Dat het ecofundamentalisme in Nederland echt heeft toegeslagen bewijst Staatsbosbeheer die in de buurt van Nijmegen kastanjes uit het bos verwijdert omdat ze oorspronkelijk niet in Nederland voorkomen. Uit archeologisch onderzoek blijkt dat de Romeinen de kastanje in Nederland hebben geïntroduceerd. Ruim tweeduizend jaar geleden heb je je met succes hier gevestigd,

je bent helemaal geïntegreerd. Maar nee, weg ermee, je hoort hier niet. Alleen als je voor Christus als een halve wilde op een boomstam de Rijn bent komen afzakken hoor je hier kennelijk thuis. Je zou medelijken krijgen met degenen die zich hier zouden willen vestigen.

De Canon van het Nederlandse landschap

Het Nederlandse landschap blijft dan ook een gecreëerd cultuurlandschap, hoezeer we ook ons best doen en anders zouden willen geloven. Dat komt het sterkst tot uiting in de 'Canon van het Nederlandse landschap' die ter gelegenheid van de Triënnale werd geopenbaard. Alle provincies is gevraagd om maximaal 10 landschappen te nomineren, ze mochten daarbij zelf hun selectiecriteria bepalen mits die expliciet werden gemaakt. De enige conditie die vooraf aan de provincies werd gesteld was dat de landschappen vijf tijdvakken bestrijken: 1. voor 1600, 2. de zeventiende eeuw, 3. de achttiende en negentiende eeuw, 4. de eerste helft twintigste eeuw en 5. de tweede helft van de twintigste eeuw. Deze procedure verklaart uiteraard in belangrijke mate het dominante plattelandskarakter van de 'Canon', maar het is desondanks opmerkelijk hoezeer het schoonheidsideaal van onze landschappen in schril contrast staat met de werkelijkheid te velde. Het is jammer dat ik nergens de criteria heb kunnen vinden waarmee de provincies hun keuzes voor de landschappen moesten expliciteren. Jammer, want het zou heel verhelderend zijn geweest om de verschillen en de overkomsten van de keuzes voor de canon onderling te kunnen vergelijken. Wellicht iets voor vervolgonderzoek, lijkt me stof voor een leuke scriptie.

De canon heeft een hoog arcadisch karakter gekregen en de samenstellers kan ook niet een teveel aan verbeeldingskracht worden verweten. De aanwezigheid van de Deltawerken, de 'wereldhaven' Rotterdam en Amsterdam Airport Schiphol als representanten van de tweede helft twintigste eeuw zijn weinig verrassend. Dat zijn de nieuwe Gelderse stadslandschappen wel, maar voor het overige is de stedelijke omgeving uit de canon gebleven. Hoezeer ons denken over de inrichting van Nederland in de loop van de tijd is veranderd wordt wel heel sterk zichtbaar gemaakt door de canonisering van de 'Nieuwe natuur langs de grote rivieren' maar vooral met het zicht op 'stopgezette landaanwinning aan de Waddenzee', om nog maar niet te spreken van het onuitsprekelijke: 'Landschapsherstellandschap langs de Niers'. Deze nieuwkomer in onze taal heeft de Dikke Van Dale nog niet bereikt.

De 60 gecanoniseerde landschappen		
De Friese terpen en Groningse wierden	Oostelijk Flevoland	De Biesbosch
De noordelijke veenkoloniën	Schokland	Het Westland en de Bollenstreek
Zeekleipolders langs de Waddenzee	Markermeer	De wereldhaven Rotterdam
Het Oldambt	Zuidelijk Flevoland	Het oudland van Zeeland
Stopgezette landaanwinningen aan waddenzee	De Veluwe	Zak van Zuid-Beveland
De Waddenzee met de eilanden	Landschap van Rijn en Waal	Vestingwerken uit de 80-jarige oorlog
Het Lauwersmeer	Coulissenlandschap Winterswijk	Het nieuwe Walcheren met de manteling
Gaasterland	Ruilverkavelde komleipolders	Deltawerken
Het Friese merengebied	Nieuwe Gelderse stadslandschappen	Het Dommeldal
De noordelijke Friese wouden	Utrechtse Heuvelrug	De oude Brabantse bosplantages
Veenhuizen	Cope-ontginningen	Bossche Broek
Drents esdorpenlandschap	De Utrechtse en Hollandse plassen	Brabantse ontginningen van hoogveen en heidevelden
Heidevelden op het zand	Linielandschappen	De Kempen
Drentse Aa	Nieuwe natuur langs de grote rivieren	Geuldal
Het Reestdal	Duinen en de binnenduinrand	Zuid-Limburgs delfstoffenlandschap
Weerribben en Wieden	Veenweidelandschappen	Maasplassen
Staphorst-Rouveen	De oude droogmakerijen	Beekdalenlandschap van midden-Limburg
Landgoederen in Twente en De Graafschap	Buitenplaatsenlandschap van Grachtengordel tot Dorestad en terug	Landschapsherstellandschap langs Niers
De IJssel	Zuidhollandse, Zeeuwse en Brabantse zeekleipolders	Noordoostpolder
Nieuw bekenlandschap in Twente	Infrastructuurlandschap Amsterdam Airport	Grote laagveenpolders in de delta

De ontdekking van Nederland

De grote afwezigheid in de canon is de stad en dan met name het zicht op de stad en daarin wordt een duidelijke breuk met het verleden zichtbaar. In het kader van de Triënnale heeft Henk van Os in het Coda Museum een tentoonstelling samengesteld over vier eeuwen landschap verbeeld door Hollandse meesters onder de titel 'De ontdekking van Nederland'. Een ontdekkingstocht door de esthetische ontginning van Nederland in de schilderkunst. Het Hollandse landschap kenmerkt zich als aards en niet geïdealiseerd. Lemaire herkent in de zeventiende-eeuwse schilderkunst een volk dat erin geslaagd is zich te vestigen in zijn eigen nationale ruimte of zoals Van Os het uitdrukt: "De stad en het landschap eromheen waren veilig, eigen territorium geworden". Het wordt in de tentoonstelling en in het begeleidende essay duidelijk dat het eerste proeven van het landschap iets was voor de stedelingen. Stad en landschap worden als een eenheid voorgesteld. De natuur is er nog niet de tegenstelling van de stad, in de Gouden eeuw is de stad nog de bekroning van de natuur en daar woonden uiteraard ook de klanten, die wel een blik naar buiten wilden werpen, maar ook de eigen vertrouwde stede wilden zien. Pas later in en na de Romantiek verdwijnt de stad van de horizon en wordt de natuur steeds meer voorgesteld zoals wij die nu ook ervaren, als een ruimte met een eigen intrinsieke waarde die steeds meer tegenover het landschap van

de mens wordt gesteld. De geschilderde landschappen veranderen aan het eind van de achttiende eeuw van karakter, ze stralen kalmte en verstillings uit, de natuur komt meer naar voren. Al blijft het opmerkelijk dat het landschap van de Nederlandse kunstenaars in de keuze van Van Os een sterk ruraal karakter blijft behouden, kennelijk heeft de blik van de kunstenaars ook onze visie op de canon van het landschap sterk bepaald.

Landschappen van de verbeelding

Het landschap is onlosmakelijk met de mens verbonden, zonder een bewuste waarnemer zijn er slechts bossen, rivieren, bergen en vlakten. De mens isoleert het landschap als zodanig van de alomtegenwoordige natuurlijke fenomenen. Aanvankelijk, vanaf de eerste sedimentaire vestigingsplaatsen als een utilitair gegeven, maar gaandeweg met de opkomst van de stad, gaat ook dat perspectief verschuiven. Als het landschap zich vanaf de Renaissance langzaam gaat losmaken van het agrarisch perspectief op de menselijke habitat, dan komt ook de tuin als lusthof, los van groenten en kruiden, in het vizier. De tuin als spiegelbeeld van de natuur, als de geïdealiseerde visie van de mens op de natuur. Het Paradijs als archetypen van de tuin, de plek waar de tegenstellingen opgeheven worden waar de wereld en de natuur zo vol van zijn. De plek waar lam en leeuw vredig tezamen liggen in het altijd groene gras, de zon altijd schijnt,

waar het immer lente is en dat overvloedig van de goede gaven der natuur. In de tentoonstelling 'Landschappen van de verbeelding' komt die tuin aan de orde, als het door de mens vormgegeven ideale landschap. Zonder overdrijving zou men kunnen stellen: de tuin als de weergave van een wereldbeeld en als het utopische landschap van de mens.

Het ontwerpen van tuinen en landschappen, het leggen van een menselijke blauwdruk over de natuur begint in de laatste decennia van de zestiende eeuw. De kenmerkende mathematische inrichting van de ruimte die tot het begin van de achttiende eeuw in de mode is, is de perfecte uitdrukking van de behoefte van de westerse mens tot beheersing van de natuur. Het lijkt erop dat de natuur erkend wordt als een eigen domein, maar slechts in de menselijke ruimte kan worden toegelaten nadat het volstrekt gedenaturaliseerd en gehumaniseerd is. Er is een prachtige ontwerp-tekening van de polder De Beemster in de tentoonstelling waarin het 900 bij 900 grid en de onderverdeling in kleinere vierkanten uitdrukking geeft aan de wens het nuttige, hechte en schone in een samenhangend systeem onder te brengen. Jammer dat de catalogus de toepassing van de 'Gulden Snede' als onderliggend principe niet verder aan de orde brengt, want daarin dacht men ook uitdrukking te geven aan een hoger principe van esthetiek. Techniek en mathematische ontwerp-methode maken de Beemster een Europees cultuurlandschap van de eerste orde. Buitenplaatsen met hun plantages en tuinen perfectioneerden en verfijnden de landschappelijke orde binnen het grid van de polder. Een ultiem voorbeeld van geometrische landschapsinrichting is het ontwerp voor de nieuwe residentie van de markgraaf Karl Wilhelm van Baden Durlach uit 1715. Het middelpunt is het slot van de markgraaf en vormt het beginpunt van 32 lanen die als de stralen van de zon in taartpuntvormige segmenten uitstralen. De tekening heeft het karakter van een Maçonniek symbool en vertegenwoordigt de sacrale ordening van het absolutisme. De hiërarchische opbouw van het gehele ontwerp is ook in het bouwplan van de nieuwe stad terug te vinden: alleen aan het slot waren drie verdiepingen voorbehouden, de gebouwen aan het slotplein hadden twee verdiepingen en die in de radiaalstraten slechts één verdieping. Stad, slot en tuinen verenigd tot één wiskundig concentrisch landschap dat symbool stond voor de beoogde sociale ordening rond de soevereine vorst en diens onderdanen. Een eerste kentering in deze geometrische en menselijk beheerste ontwerpen van de ruimte komt in het tweede kwart van de achttiende

eeuw met de landschapontwerper William Kent en de ontwerpen van Lancelot (Capability) Brown in de vorm van het nieuwe, ideale landschap, waarbij niet de geometrie maar het parkachtige landschap zijn intrede doet in Europa en tot ver in de vorige eeuw zijn invloed heeft doen gelden.

Dit type landschap erkent de natuur en de natuurlijke vormen en speelt ermee in de ruimtelijke invulling. Het is het arcadisch landschap van de Romantiek, waarin ook een andere verhouding tussen mens en natuur aan de orde kwam. Deze ontwikkeling leidde ook tot de ontwikkeling van stadsparken in de negentiende eeuw die niet alleen bedoeld waren voor de happy few die zich een tuin bij hun landgoed konden veroorloven, maar als publieke ruimten voor alle lagen van de bevolking. In de tentoonstelling komt het park aan de orde dat de Beierse keurvorst liet ontwerpen als een van de eerste volksparken. Het idee voor het park ontstond niet voor niets in 1789, het jaar van de Franse Revolutie. Daarmee wordt ook het park gedemocratiseerd en zijn we in het ontwerpen mijlenver verwijderd van het strakke stramien van de soevereine vorst minder dan een eeuw geleden. Prachtig in dit verband is ook het 'Plan tot uitbreiding van Amsterdam' van stadsingenieur Van Niftrik uit 1866, waarbij de bestaande concentrische cirkels van de bebouwing van de stad omsnoerd worden met een groenstructuur, vergelijkbaar met de Weense Ringstrasse (1860).

Het integrale plan van Van Niftrik is een halve maan van groene wijken, gescheiden naar bevolkingsgroepen. Sterstructuren met veel groen en statige gebouwen voor de gegoede burgerij en bouwblokken met aansluitende fabrieksgebouwen voor het gewone volk, een ander ontwerp voor de bestemming van de gegeven sociale ordening. We hebben het dan ook over de tijd waarin de Hogere Burger School werd opgericht, waarbij het Hogere ook daadwerkelijk op de Burgers sloeg en niet, zoals velen later dachten, op het type onderwijs. Later in de negentiende en begin twintigste eeuw zien we meer voorbeelden van landschapsonderwerp als drager voor sociale hervorming en als uitingen van utopisch gedachtegoed, als in de schetsen van de Engelse hervormer Ebenezer Howard. Indrukwekkend tenslotte is het 'Parc de la Villette' als het park voor de eenentwintigste eeuw, waarin allerlei formele en minder formele aspecten die bij de inrichting van parken over de afgelopen eeuwen een rol speelden in één kader terugkomen. Zoals de catalogus treffend uitdrukt: "Met dit open plan vol spanningen, lagen en contrasten, wil het ontwerp vooral de stedelijke com-

plexiteit benadrukken, niet zozeer de eenheid, harmonie, of samenhang van het traditionele utopistische park.” Deze mooie vormgegeven catalogus is een lust voor het oog en treffend geïllustreerd naast illustratief voor de ontwikkeling van onze visie op het landschap. Jammer alleen dat het accent erg sterk ligt op het metier van de landschapsarchitect en de rol van tekeningen daarin en minder op de sociaal-historische kant van de appreciatie van het landschap. Een sterkere benadrukking van dit element had het onderwerp meer diepte gegeven buiten de relevantie die het uiteraard heeft binnen het métier.

Nature as Artifice

‘Nature as Artifice’ sluit als een contrapunt aan op de beide hierboven besproken projecten. In deze fascinerende fototentoonstelling wordt Nederland herontdekt met de camera en verdampt de idealistische en utopistische visie die in ‘Landschappen van de verbeelding’ tot uitdrukking komt in het onopgesmukte landschap van alledag. De catalogus omschrijft de rationale van de tentoonstelling ‘Nature as Artifice’ als het plaatsen van een nieuw en eigentijds beeld van het Nederlandse landschap tegenover de dominante boerenidylle en het verstilde landschap dat de Hollandse schilderkunst zo domineert. Het wil met eigentijdse media dit beeld corrigeren door de blik ook te vestigen op thema’s als verstedelijking, industrialisatie, mobiliteit en de daaraan ten grondslag liggende notie van kunstmatigheid. Voor mij was dit prachtig uitgegeven fotoboek inderdaad een eye-opener: het verraste me juist door de weidsheid van het gefotografeerde land, de leegte die me in veel van de beelden tegemoet komt en de nog steeds zo nadrukkelijk aanwezige ruraliteit van Nederland. Natuurlijk zijn er foto’s bij van snelwegen en infrastructuur, maar eerder verstilt dan hectisch en er is, ondanks de aanwezige bebouwing eerder een gevoel van ruimte dan van een dichtgeslibd land. In de meeste foto’s domineert, als in de schilderijen, nog steeds de horizon met een belofte aan weidsheid en leegte, je weet dat die er niet is, maar de suggestie is voortdurend daar. De foto’s zijn prachtig, een ode aan de Nederlandse landschapsfotografie, maar de breuk met het verleden is minder dramatisch dan het programma van de tentoonstelling doet vermoeden. Als ik in de Limes Atlas de kaart van Leiden anno 1900 naast de kaart van het jaar 2000 leg, geeft me dat een groter gevoel van impact dan deze fotoseries van de huidige toestand van ons land.

De tegenstelling tussen ‘Nature as Artifice’ en ‘De Landschappen van de verbeelding’ maakte op mij een

grotere indruk. Want hoewel de landschappen van de verbeelding ook artificieel zijn lag er een visie aan ten grondslag, gaf het uitdrukking aan een beoogde relatie tussen mens en omgeving. Daarvan is in ‘Nature as Artifice’ niets meer terug te vinden. Elke pretentie van ruimtelijke ordening lijkt afwezig in de foto’s en in dat opzicht zijn ze onthullend en onthutsend. Ze maken op mij de indruk dat ons land en ons landschap zijn overgeleverd aan de krachten van de markt en de utiliteit die niet gevoed wordt door een visie op wie en wat we willen zijn. ‘Nature as Artifice’ is voor mij een krachtig pleidooi om tot een meer integraal beleid te komen op wat we met de nog steeds aanwezige ruimte in Nederland aanmoeten. Een krachtig pleidooi tegen de verrommeling en de nonchalance waarmee we met onze omgeving omgaan. De visie die het kabinet recentelijk heeft gepubliceerd over de ontwikkeling van de Randstad tot 2040, draagt aan die integrale visie bij en het is goed te constateren dat ook daarin stadsparken als groene oases een belangrijke rol vervullen. Een pleidooi voor een meer centrale regie in ons ruimtegebruik komt ook van Jan Brouwer, rijksadviseur voor de infrastructuur, in de centrale catalogus van de Triënnale: “Decentralisatie heeft geleid tot degeneratie van het kwaliteitsbesef. Provincies en gemeenten nemen vaak besluiten met oogkleppen op. Het gevolg is dat op veel plaatsen de kant van de snelweg is dichtgeslibd met bedrijventerreinen”. Zijn collega rijksadviseur voor het landschap, Dirk Simons zegt over het thema van de Triënnale – Herinnering en Transformatie – “Veel mensen hebben het landschap waarin ze zijn opgegroeid zien verdwijnen. Veel kinderen van nu zullen hetzelfde meemaken. Dat is wat mensen raakt. Het wordt gevoeld als een verlies van een gedeeld verleden, geconstrueerd of werkelijk. Dat speelt een belangrijke rol bij de beleving van de identiteit van een streek, regio of land. Erfgoed, geschiedenis en identiteit buitelen in de huidige discussie als begrippen over elkaar heen. Ze worden ook flink door elkaar heen gehusseld”. In de discussie gebruiken we deze begrippen vaak zonder ze te valideren, we denken te vaak dat we het over hetzelfde hebben als we dezelfde woorden gebruiken, maar dat is helaas niet altijd het geval. Vaak ook ontbreekt een adequate terminologie, zoals Jan Douwe van der Ploeg in zijn essay het probleem signaleert van de ‘woordeloosheid’ dat het landschap. “Er is eigenlijk geen taal beschikbaar waarmee de waarden, maar ook de specificiteit, congruentie en beleving van landschappen zich laten duiden. De daarmee gegeven woordeloosheid maakt een landschap als het ware weerloos. Vaak komt men niet verder dan de vaststelling dat een bepaald landschap

‘mooi’ is – maar waar dat ‘mooie’ in zit, wat de essentie ervan is, blijft meestal onduidelijk”.

A Wider View

De manifestatie ‘A Wider View’ trekt deze lijn door in een internationaal perspectief en brengt twee belangrijke beleidsinitiatieven bij elkaar: de Europese Landschapsconventie en de Nederlandse Belvédère benadering. De landschapsconventie van de Raad van Europa roept de lidstaten op vorm te geven aan hun verantwoordelijkheid voor de toekomst van het cultuurlandschap. De conventie legt vast dat mensen een fundamenteel recht hebben op een mooi en vitaal landschap waarin zij hun geschiedenis kunnen aflezen en waarin zij hun toekomst kunnen realiseren. Van de lidstaten wordt wet- en regelgeving verlangd voor de bescherming van kwetsbare landschappen. In ‘A Wider View’ komt een aanpak aan de orde die een synthese nastreeft tussen de duurzame bescherming van het cultuurlandschap en een slimme benutting van de ruimtelijke dynamiek. Bij de manifestatie hoort een tentoonstelling in het monumentale gebouw van Radio Kootwijk, een meer stedelijke architectuur kan men zich nauwelijks in een natuurlijke omgeving voorstellen. De tentoonstelling in de gigantische dynamohal maakt intelligent gebruik van de immense ruimte. Hoewel het een nogal ‘platte’ presentatie is, alleen fotomateriaal en teksten, wordt de ruimte door het ophangen van grote schermen met daarop de onderscheidene thema’s van de tentoonstelling toch weer teruggebracht tot menselijke proporties. De tentoonstelling brengt 30 Europese projecten in beeld die zich kenmerken door een regionale, onderscheidende verhouding tussen natuurlijke omstandigheden en de menselijke ingebruikname daarvan en de hedendaagse interventies die tot hun behoud leiden. De projecten zijn interessant en aansprekend en goede voorbeelden van behoud. Alleen valt het op dat de dynamiek vooral geleverd moet worden door het toerisme, daarin tonen de projecten weinig verbeeldingskracht. Net zomin als ‘culturele bestemming’ de panacee is voor elk leegstaand monument, is ‘toerisme’ een afdoende antwoord op werkgelegenheidsvraagstukken in gebieden waarin de traditionele beroepen obsoleet worden, al was het alleen al door de seizoensgebondenheid van het toerisme. Net zomin overigens als de tweede woningen voor stedelingen die in sommige revitaliseringprojecten aan de orde komen, die leveren ook geen vergroting van de leefbaarheid op.

De Triënnale herbevestigt dat het Nederlandse landschap een coproductie is van stad en platteland, een symbiose die een rijke diversiteit heeft opgele-

verd en nu soms stroef verloopt omdat de belangen niet altijd meer synchroon lopen. Maar we moeten die wederzijdse afhankelijkheid wel in ons denken over de ruimtelijke invulling van die relatie mee blijven nemen. De stad heeft ruimte nodig om stad te zijn, deels moet die ruimte in de stad zelf zijn en de stadsparken van de negentiende en begin twintigste eeuw tonen aan dat die functie vitaal is om een ‘urban jungle’ leefbaar te houden. Maar evenzeer heeft de stad ruimte om zichzelf nodig en is het omliggende platteland constituerend voor de stad. Die ruimte hebben we nog in Nederland, maar we moeten er zuinig en voorzichtig mee omspringen. De vraag daarbij is of we het ons kunnen permitteren om natuur te creëren voor oerossen die al voordat de Romeinen kwamen het veld hadden moeten ruimen en of het inderdaad wenselijk is om een habitat te scheppen waarmee de lynch in Nederland geherintroduceerd kan worden. Persoonlijk acht ik het behoud van het coulisselandschap van de Friese Wouden, de bescherming van de Drentse Essen, de weidsheid van de Groninger Ommelanden, de intimiteit van het Midden-Nederlandse rivierengebied en de verstilling van de Achterhoek, om er een paar te noemen, een hogere prioriteit hebben dan natuurontwikkeling. De essentie van Nederland is niet het natuurlijk landschap, maar het cultuurlandschap.

Besproken publicaties

- Olaf Koekebakker & Jacqueline van der Kloet, *The Royal Mile, Internationale Triënnale Apeldoorn* (Nai Uitgevers Rotterdam 2008).
- Henk van Os, i.s.m. Huigen Leeftang & Jenny Reynaerts, *De ontdekking van Nederland, vier eeuwen landschap verbeeld door Hollandse meesters* (Nai Uitgevers, Rotterdam 2008).
- Erik de Jong, Michel Lafaille & Christiaan Bertram, *Landschappen van Verbeelding, vormgeven aan de Europese traditie van de tuin- en landschapsarchitectuur 1600-2000* (Nai Uitgeverij, Rotterdam 2008).
- Maartje van den Heuvel & Tracy Metz, *Nature as Artifice, new Dutch landscape in photographie and video art* (Nai Publishers, Rotterdam 2008).
- Erik van Meggelen, e.a., *Herinnering & Transformatie, 100 dagen Cultuur, tuin en landschap, Internationale Triënnale Apeldoorn* (Nai Uitgevers Rotterdam 2008).

Overige bronnen

- Ton Lemaire, *Filosofie van het landschap* (Baarn 1996).
- Marinus Kooiman, e.a., *Landschappen met toekomstwaarde, cultuurhistorische karakteristiek van de nationale landschappen* (Utrecht 2005).
- Paul Minkjan e.a., *Handboek Cultuurhistorisch Beheer* (Landschapsbeheer Nederland, 2006).

COLOFON

Levend Erfgoed

Vakblad voor public folklore & public history

Levend Erfgoed. Vakblad voor public folklore & public history is een uitgave van het Nederlands Centrum voor Volkscultuur, het landelijk instituut voor het immateriële erfgoed.

Jaargang 5, nummer 2, 2008

Redactie en exploitatie:

Nederlands Centrum voor Volkscultuur

Postbus 13113, 3507 LC Utrecht

F.C. Dondersstraat 1, 3572 JA Utrecht

Tel: 030-2760244

e-mail: ncv@volkscultuur.nl

www.volkscultuur.nl

Redactie:

- dr. Albert van der Zeijden (hoofredacteur, wetenschappelijk medewerker Nederlands Centrum voor Volkscultuur),
- dr. Michiel Gerding (Provinciaal Historicus bij Drents Plateau),
- dr. Hendrik Henrichs (docent cultuureducatie Universiteit Utrecht),
- dr. Jaap Kerkhoven (historicus werkzaam op museaal gebied)
- prof.dr. Herman Roodenburg (senior onderzoeker Meertens Instituut, hoogleraar Katholieke Universiteit Leuven),
- Frans Schouten (voormalig lector Nationale Hogeschool voor Toerisme en Verkeer)

Opmaak: www.icarusontwerp.nl

Druk: www.libertas.nl

Levend Erfgoed verschijnt twee keer per jaar, met een omvang van circa 40 pagina's. Elke aflevering bevat twee of drie hoofdartikelen, enkele casestudies en verslagen of besprekingen van recente evenementen of publicaties.

Een abonnement bedraagt € 19,- per jaar.

© Nederlands Centrum voor Volkscultuur

Wij hebben alle moeite gedaan om rechthebbenden van copyright te achterhalen. Mochten er personen of instanties zijn die menen aanspraak te maken op bepaalde rechten, dan wordt hun vriendelijk verzocht contact op te nemen met de uitgever.

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISSN 1574-0927

Levend Erfgoed is het vakblad voor de erfgoedprofessional.

De redactieleden van *Levend Erfgoed* zijn werkzaam in het museale veld, de wetenschap, de erfgoedsector en/of in het hoger onderwijs en zijn deskundig op het terrein van volkscultuur en etnologie, museale activiteiten, cultuureducatie en cultuuroerisme.

Via de redactieleden participeren de volgende instellingen in *Levend Erfgoed*:

- *Het Nederlands Centrum voor Volkscultuur*, het landelijk instituut voor de Cultuur van het dagelijks leven en het immaterieel erfgoed. Website: www.volkscultuur.nl;
- *Drents Plateau*, het expertisecentrum op het gebied van het Drentse erfgoed en de architectuur. Website: www.drentsplateau.nl;
- *Masteropleiding Cultureel erfgoed van de Universiteit Utrecht*, bestudeert (re)presentaties van erfgoed in musea, erfgoedsites, media, toerisme en in educatieve contexten. Website: www.masters.uu.nl;
- *Meertens Instituut*, onderzoeksinstituut die zich richt op de bestudering en documentatie van de Nederlandse cultuur. Website: www.meertens.knaw.nl;
- *Lectoraat Visitor Management* aan de NHTV in Breda, het lectoraat houdt zich bezig met het genereren en geleiden van bezoekersstromen in- en bij toeristische attracties en legt een sterk accent op de beleving van bezoekers. Website: www.nhtv.nl.

Het Nederlands Centrum voor Volkscultuur is het landelijk instituut voor de cultuur van het dagelijks leven en het immaterieel erfgoed. Het centrum heeft als doelstelling het zichtbaar en toegankelijk maken van de immateriële cultuur en het ondersteunen van het veld. Belangrijke hulpmiddelen daarbij zijn het publiekstijdschrift *Traditie* en de website www.volkscultuur.nl.

Levend Erfgoed

Vakblad voor public folklore & public history

Erfgoed is geschiedenis zoals die hier en nu beleefd wordt en betekenis krijgt. Het vindt zijn neerslag niet alleen in materiële resten, zoals historische gebouwen en historische voorwerpen, maar ook in gedragingen, rituelen en in kunstuitingen die als erfgoed beleefd worden, het immateriële erfgoed. *Levend Erfgoed* is een vakblad dat verbanden wil leggen en de bestaande scheidslijnen in de erfgoedsector wil overstijgen. *Levend Erfgoed* biedt een forum van reflectie voor de hele erfgoedsector en reflecteert over publieksgerichte activiteiten die vanuit deze sector ontwikkeld (kunnen) worden om het veld en het publiek bij erfgoed en erfgoedzorg te betrekken.

**Levend Erfgoed is een uitgave van het
Nederlands Centrum voor Volkscultuur**

Postbus 13113, 3507 LC Utrecht
F.C. Dondersstraat 1, 3572 JA Utrecht
Tel: 030 – 276 02 44

ncv@volkscultuur.nl
www.volkscultuur.nl

